

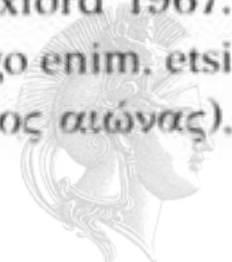
Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως στο αττικό δίκαιο

Στην παρούσα μελέτη* πρόκειται να αναζητηθούν οι παράμετροι της αττικής δίκης, στις οποίες φαίνεται να μετουσιώνεται στην πράξη η τήρηση της αρχής της εκατέρωθεν ακροάσεως¹. Η εξασφάλιση της αρχής της

* Βασίζεται σε εισήγησή μου κατά τη ΙΔ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου που πραγματοποιήθηκε στη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης το Νοέμβριο του 2011 στην Κομοτηνή.

1. Η λεκτική εκφορά της αρχής της εκατέρωθεν ακροάσεως ως 'μηδενί δίκην δικάσης πρὶν ἄμφοιν μῦθον ἀκούσης' συνδέθηκε κατ' ἐξοχήν με τον Φωκυλίδη, ελεγειακό ποιητή από τη Μίλητο, είναι όμως αρχαιότερη και προέρχεται προφανώς από τον Ησίοδο. Η συγκεκριμένη διατύπωση έχει παραινετικό χαρακτήρα, εντάχθηκε και στον Ηλιαστικό Όρκο ως υποχρέωση των διαδίκων, αποκρυσταλλώθηκε δε και ως νομικό αξίωμα διαχρονικής ισχύος, γνωστό και με τη λατινική διατύπωση 'audiatur et altera pars'. Πηγές, στις οποίες διατυπώνεται η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως είναι: Ησίοδος (7ος αιώνας), Αποσπάσματα, 109 (338): «Μηδέ δίκην δικάσης, πρὶν ἄμφο μῦθον ἀκούσης»: *Fragmenta Hesiodica*, ed.: R. Merkelbach et M. L. West, Oxford 1967. Σχετική αναφορά απαντάται και στον Κικέρωνα: Cicero, ad Attic. VII, 18: «Ego enim, etsi illiud Ψευδησιόδειον ita enim putatur, observo, 'μηδέ δίκην'». Φωκυλίδης (6ος αιώνας),

εκατέρωθεν ακροάσεως δε σημαίνει ότι ο κάθε διάδικος κάνει πάντοτε, υποχρεωτικά, χρήση του δικαιώματος που του δίνεται να εκφρασθεί και να προβάλει τους ισχυρισμούς του, να υπερασπισθεί τη θέση του. Σημαίνει όμως ότι πρέπει σε κάθε διάδικο να εξασφαλίζεται ίση δυνατότητα και να του παρέχεται ίση ευκαιρία να ακουσθεί. Εάν πάντως επιλογή του διαδίκου είναι να μην κάνει χρήση της δυνατότητάς του αυτής, η διαδικασία δεν παρακωλύεται στην εξέλιξή της.

Η αττική δίκη, εφόσον αφορά σε πολίτες Αθηναίους², με την εξαίρεση

Γνώμαι, 87: «Μηδέ δίκην δικάσης πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης»: Bergk, Theodorus, Poetae Lyrici graeci, Lipsiae 1843, σελ. 341, fr. 17. Αισχύλου (6^{ος} αιώνας), Ευμενίδες, 428: «Ἀθηναῖοι: δυοῖν παρόντων ἡμισυς λόγου πάρα», («ενώ παρευρίσκεσθε δύο [διάδικα μέρη, ακούστηκε] το μισό από τον [αναμενόμενο] λόγο»). Ευριπίδης (5^{ος} αιώνας), Ηρακλείδα, 179: «Χορός: τίς ἂν δίκην κρίνειεν ἢ γνοίη λόγον, πρὶν ἂν παρ' ἀμφοῖν μῦθον ἐκμάθη σαφῶς;». Αριστοφάνης (5^{ος} αιώνας), Σφήκες, 725: «Χορός: ἢ που σοφός ἦν ὅστις ἔφασκεν, πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης, οὐκ ἂν δικάσαις». Ισοκράτης (5^{ος} αιώνας) (15) Περί αντιδόσεως, 21: «...ἀλλ' ὁμνύουσι μὲν καθ' ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν ἢ μὴν ὁμοίως ἀκροάσασθαι τῶν κατηγορούντων καὶ τῶν ἀπολογουμένων»: Isocrates, εκδ. G. Norlin, τόμοι I–III, Loeb Classical Library, Cambridge, 1980, Δημοσθένης (4^{ος} αιώνας) (24) Κατά Τιμοκράτους, 149 – 151 (Ἡλιαστικός ὄρκος): «...καὶ ἀκροάσομαι τοῦ τε κατηγοροῦ καὶ τοῦ ἀπολογουμένου ὁμοίως ἀμφοῖν ...»: Max Fraenkel, Der attische Heliasteneid, Hermes 13 (1878), σελ. 452 – 466 (457 επ.), Δημοσθένης (18) Ὑπὲρ Κτησιφώντος, περὶ τοῦ Στεφάνου, 7: «ὥς γ' ἐμοὶ φαίνεται, ἀλλ' ὁρῶν ὅτι τὰς αἰτίας καὶ τὰς διαβολάς, αἷς ἐκ τοῦ πρότερος λέγειν ὁ διώκων ἰσχύει, οὐκ ἐνὶ τῷ φεύγοντι παρελθεῖν, εἰ μὴ τῶν δικαζόντων ἕκαστος ὑμῶν τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν φυλάττων καὶ τὰ τοῦ λέγοντος ὑστέρου δίκαια εὐνοϊκῶς προσδέξεται, καὶ παρασχὼν αὐτὸν ἴσον καὶ κοινὸν ἀμφοτέροις ἀκροατὴν οὕτω τὴν διάγνωσιν ποιήσεται περὶ ἀπάντων». Δημοσθένης (59) Κατά Νεαίρας 15: «...δεῖ δ' ὑμᾶς ἐξ αὐτῆς τῆς ἀληθείας, τὴν ἀκρίβειαν ἀκούσαντας τῆς τε κατηγορίας καὶ τῆς ἀπολογίας, οὕτως ἤδη τὴν ψῆφον φέρειν ὑπὲρ τε τῶν θεῶν καὶ τῶν νόμων καὶ τοῦ δικαίου καὶ ὑμῶν αὐτῶν». Demosthenis Orationes, εκδ. S.H. Butcher & W. Rennie, τόμοι I–III, Oxford, 1903–31, Μένανδρος (4^{ος} αιώνας), Γνώμαι μονόστιχοι, 17 (4^{ος} αι.): «Ἀνεξέταστον μὴ κόλαζε μηδένα». Για την αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως στο ρωμαϊκό δίκαιο, βλ. Andreas Wacke, Audiatur et altera pars. Zum rechtlichen Gehör im römischen Zivil- und Strafprozess, σε: Ars boni et aequi, Festschrift W. Waldstein, Stuttgart 1993, S. 369–399.

2. Οι διαφορές μεταξύ μετοίκων ή μεταξύ πολιτών – μετοίκων εισάγονταν ενώπιον του πολεμάρχου: Λυσίας (23) κατά Παγκλέωνος, 2: «ὥς γὰρ ἀδικῶν με πολὺν χρόνον οὐκ ἐπαύετο, ἐλθὼν ἐπὶ τὸ γναφεῖον, ἐν ᾧ εἰργάζετο, προσεκαλεσάμην αὐτὸν πρὸς τὸν πολεμάρχον, νομίζων μέτοικον εἶναι». Η νομιμοποίηση της παράστασης μετοίκου ενώπιον δικαστηρίου γινόταν με τη σύμπραξη του προστάτη του: Ι. Βελισσαροπούλου – Καρακώστα, Θεσμοί της Αρχαιότητας, Ι. Η πόλις, Αθήνα – Κομοτηνή 1987, σελ. 137 επ. Σε ό,τι αφορά στην 'καθ' ὕλην αρμοδιότητα' σε 'δημόσιου δικαίου διαφορές', κατά πάσα πιθανότητα δεν υπήρχε διαφοροποίηση, αν ένας διάδικος ήταν μέτοικος: Βλ. Δημοσθένης (45) κατά Στεφάνου α, 4: «γραφὴν δ' ὕβρεως γράφομαι πρὸς τοὺς θεσμοθέτας αὐτὸν (ενν. Φορμίωνα)». J. H. Lipsius, Das attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses (M. H. E. Meier & G. F. Shoemann), Leipzig 1915, σελ. 791 επ. και

των ανθρωποκτονιών και των διώξεων κατά εγκληματιών που συλλαμβάνονταν επ' αυτοφώρω³, τίθεται σε κίνηση με την κλήτευση του αντιδίκου ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος και στη συνέχεια, με την κατάθεση του αιτήματος του ενάγοντος⁴. Η προδικασία υποδεικνύει στον αντίδικο το πλαίσιο, στο οποίο θα κινηθεί ο δικαστικός αγώνας. Ειδικότερα:

1. Η 'πρόσκλησις' ή 'κλήσις'

Καμία δίκη δεν μπορεί να διεξαχθεί χωρίς να προηγηθεί νόμιμη κλήτευση του εναγομένου / διωκομένου: «οὐ γὰρ οὐ κλήσις, οὐ κρίσις»⁵.

Έτσι, ο ενάγων (ή κατήγορος) προσκαλούσε προφορικά ενώπιον ενός⁶ ή δύο⁷ μαρτύρων (των λεγόμενων 'κλητήρων' ή 'κλητόρων') τον αντίδικο να εμφανιστεί σε ορισμένη μέρα ενώπιον του άρχοντος, προκειμένου να τεθεί

σημ. 13. Πρβλ. Ηλίας Αρναούτογλου, Θεμελιώδη δικαιώματα στην Αθηναίων πολιτεία; σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., Τόμος 40 (2007) σελ. 9-28 (18). Ο Φορμίων πάντως ήταν απελεύθερος, στον οποίο αργότερα απονεμήθηκε η ιδιότητα του πολίτη: Athina Dimoroulou-Piliouni, *Apeleutheroi: Metics or Foreigners?*, σε: *Dike* 11(2008), σελ. 27-50 (35, υποσ. 36).

3. Με ειδικούς τύπους διώξης: άπαγωγή, ένδειξις, έφήγησις, Α. R. W. Harrison, *The Law of Athens, Procedure*, Oxford 1971, σελ. 85. Μαρία Σ. Γιούνη, Άτιμος έστω, άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 41, 60, 68. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, Η απονομή της Δικαιοσύνης στην Αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} αι.), Αθήνα 2008, σελ. 136.

4. J. H. Lipsius, ό.π., σελ. 804.

5. Δημοσθένης (23) Κατ' Αριστοκράτους, 63. Ως τεχνικός όρος χρησιμοποιείται κατ' αρχάς η λέξη 'πρόσκλησις' που προέρχεται από το ρήμα 'προσκαλείσθαι' και σημαίνει κλητεύω, προσκαλώ τον κλητευόμενο ενώπιον της αρχής, προκειμένου να εγερθεί ένα ένδικο βοήθημα εναντίον του ή έναν μάρτυρα σε ορισμένη μέρα ενώπιον του δικαστηρίου, για να δώσει μαρτυρική κατάθεση. Απαντάται επίσης ο όρος 'κλήσις', όπως για παράδειγμα στις Νεφέλες του Αριστοφάνη 1189 επ.: «Φειδιππίδης, εκείνος οὐν τήν κλήσιν ές δύ' ήμέρας έθηκεν. ...», στα Ελληνικά του Ξενοφώντα 1, 7, 13: « και έπί τούτοις είπόντος Λυκίσκου και τούτους τή αυτή ψήφω κρίνεσθαι ήπερ και τούς στρατηγούς, εάν μή άφώσι τήν κλήσιν, έπεθορύβησε πάλιν ό όχλος, και ήναγκάσθησαν άφιέναι τās κλήσεις», Αισχίνη (1) κατά Τιμάρχου, 35: «...όταν δ' έξίωσιν αί κλήσεις, κρινάτωσαν...». Ωστόσο, κατά τον Erich Berneker ad πρόσκλησις, σε: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 45. Band, Stuttgart 1957, στ. 849 – 852, φαίνεται πως ο όρος κλήτευσις τεχνικά χρησιμοποιείται πρωτίστως για την κλήτευση του εναγομένου για εγκλήματα κατά της ζωής ενώπιον του Αρείου Πάγου: Αντιφών (6) περί του χορευτού, 38: «έπειδή δέ αυτοίς ό βασιλεύς τούς τε νόμους άνέγνω, και χρόνους επέδειξεν ότι οὐκ έγχωροίη άπογράψασθαι και τās κλήσεις καλείσθαι όσας έδει...».

6. Π.χ. Δημοσθένης (53) προς Νικόστρατον, 14: «...κλητήρα δέ κατ' έμοϋ τόν τε άδελφόν τόν αύτοϋ τόν Άρεθούσιον τούτον έπιγράφεται...».

7. Π.χ. Δημοσθένης (18) περί του Στεφάνου, 55: «...κλήτορες Κηφισοφών Κηφισοφώντος Ψαμνούσιος, Κλέων Κλέωνος Κοθωκίδης».

υπόψη του η συγκεκριμένη υπόθεση⁸. Η παρουσία και η συμμετοχή των κλητήρων στη διαδικασία της κλητεύσεως ήταν απαραίτητη, για να αποφεύγεται οποιαδήποτε αμφισβήτηση εκ μέρους του εναγομένου / διωκόμενου ότι κλητεύθηκε νομίμως, σε περίπτωση που δεν εμφανιζόταν ενώπιον του άρχοντος και ερημοδικαζόταν.

Ο εναγόμενος / διωκόμενος έπρεπε να κλητεύεται αυτοπροσώπως. Η κλήτευση γινόταν πριν από την έγερση του ενδίκου βοηθήματος⁹. Εάν ο κλητευθείς δεν ικανοποιούσε την απαίτηση του κλητεύοντος ή δε συμβιβαζόταν μαζί του κατά την κλήτευση, ο κλητεύων προχωρούσε σε έγερση του ενδίκου βοηθήματος κατά την ορισμένη ημερομηνία ενώπιον της αρμόδιας αρχής. Η έγερση δεν ήταν επιτρεπτή σε ημέρες γιορτής ή κατά τις αποφράδες ημέρες. Για ορισμένα ένδικα βοηθήματα ορίζονταν συγκεκριμένες ημέρες, κατά τις οποίες έπρεπε να εισφέρονται ενώπιον της αρμόδιας αρχής¹⁰.

8. Αρποκρατίων (Harpokration, *Lexeis of the Ten Oratores*, ed. John J. Keaney, Amsterdam 1991), ad πρόσκλησις: 'ή εις δικαστήριον κλήσις, και προσκαλέσασθαι τὸ παραγγέλλειν εις δίκην'.

9. Λυσίας (6) κατ' Ανδοκίδου, 11: «Ἄνδοκίδης δὲ τοσοῦτον καταπεφρόνηκε τῶν θεῶν καὶ ὧν ἐκείνοις δεῖ τιμωρεῖν, ὥστε πρὶν μᾶλλον ἢ ἤττον ἢ ἐπιδεδημηκέναι δέκα ἡμέρας ἐν τῇ πόλει προσεκαλέσατο δίκην ἀσεβείας πρὸς τὸν βασιλέα...». Αριστοφάνη Ὀρνιθες 1046: «Ἐπίσκοπος, καλοῦμαι Πισθέταιρον ὕβρεως ἐς τὸν Μουνιχιῶνα μῆνα». Σφήκες 1406: «Ἀρτόπωλις, καὶ καταγελαῖς μου; προσκαλοῦμαί σ' ὅστις εἶ πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων, κλητῆρ' ἔχουσα Χαιρεφῶντα τουτονί».

10. J. H. Lipsius, *ό.π.*, σελ. 808 επ. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσαν οι φονικές δίκες. Ο φερόμενος ως δράστης ανθρωποκτονίας εθεωρείτο μιανός. Για το λόγο αυτόν, η διαδικασία εναντίον του είχε πανηγυρικό χαρακτήρα, όπως περιγράφεται από το Δημοσθένη (43) προς Μακάρτατον 57: «Νόμοι, προειπεῖν τῷ κτείναντι ἐν ἀγορᾷ ἐντὸς ἀνεψιότητος καὶ ἀνεψιοῦ...». Η αναφερόμενη 'πρόρρησις' ήταν η προειδοποίηση προς το δράστη ότι έπρεπε να αποφεύγει τις αγορές και τα ιερά και να μην προβαίνει σε άσκηση των δικαιωμάτων του ('εἵργεσθαι τῶν νομίμων'). Οι διώκοντες αυτόν έπρεπε να παρουσιασθούν ενώπιον του βασιλέως και να εγείρουν την αγωγή ('ἀπογράφεσθαι φόνου δίκην'). Ο διώκων δεν έπρεπε να έρθει σε επαφή με το φερόμενο ως δράστη ανθρωποκτονίας, διότι αυτός αποτελούσε μίασμα για την πόλη και οποιονδήποτε ερχόταν σε επαφή μαζί του. Ο διώκων έπρεπε να δημοσιοποιήσει την κατηγορία του κατά του συγκεκριμένου δράστη. Αυτό σε προγενέστερη εποχή γινόταν μπροστά στη σορὸ του θύματος, αργότερα στην Αγορά ('προαγορεύειν'). Αντί αυτής της ιδιωτικής απαγγελίας κατηγορίας κατά συγκεκριμένου δράστη καθιερώθηκε τελικά η 'πρόρρησις' που ο άρχων βασιλεύς απηύθηνε στο διωκόμενο αμέσως μετά την έγερση δίκης φόνου εναντίον του, απαγορεύοντάς του την είσοδο σε δημόσιους χώρους, πλατείες, ναούς. Η απαγόρευση αυτή μπορούσε να αρθεί μόνο με αθωωτική απόφαση του δικαστηρίου για τον συγκεκριμένο δράστη. Για τη διερεύνηση της υπόθεσης που διεξαγόταν σε τρεις διαφορετικές ημερομηνίες εντός τριών διαδοχικών μηνών, ο βασιλεύς απηύθηνε κλήσεις και προς τα δύο διάδικα μέρη: J.H. Lipsius, *ό.π.*, σελ. 823, υποσ. 71, 840, Berneker, ad πρόσκλησις, σε RE, *ό.π.*, στ. 853. Πάντως, όπως επισημαίνει ο Lipsius, *ό.π.*, σελ. 811, η απαγόρευση στον ύποπτο ανθρωποκτονίας να παρίσταται σε δημόσιους χώρους κ.α. αποκτούσε

Δεδομένου ότι οι κάτοικοι της Αθήνας ζούσαν την τυπική 'μεσογειακού τύπου' καθημερινότητα που εκτυλίσσεται για πολλές ώρες εκτός σπιτιού, σε δημόσιους χώρους¹¹, ο εντοπισμός του κλητευομένου δεν πρέπει να ήταν δύσκολος. Έτσι, ο συνηθέστερος τρόπος κλητεύσεως ήταν είτε έξω από το σπίτι του κλητευομένου είτε έξω από το χώρο δουλειάς του¹². Εάν ο ενάγων / διώκων δεν τον συναντούσε σε δημόσιο χώρο, το πιθανότερο είναι ότι αρκούσε να κάνει την ανακοίνωση μπροστά από το σπίτι του. Η οικία, σε κάθε περίπτωση, έπρεπε να μείνει απαραβίαστη. Η είσοδος εντός αυτής χωρίς την άδεια του κυρίου, έστω και για νόμιμο λόγο, όπως εν προκειμένω η κλήτευση, δεν γινόταν ανεκτή¹³.

νομική ισχύ με την αποδοχή του ενδίκου βοηθήματος από τον αρμόδιο άρχοντα. Για το λόγο αυτόν η πρόρρησις εξελίχθηκε σε μία απλώς τελετουργική πράξη εκ μέρους του διώκοντος, ενώ ήταν υπόθεση του βασιλέως να εκδώσει την απαγόρευση. Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία, 57, 2: «λαγχάνονται δὲ καὶ αἱ τοῦ φόνου δίκαι πᾶσαι πρὸς τοῦτον, καὶ ὁ προαγορευῶν εἴργεσθαι τῶν νομίμων οὗτός ἐστιν». Ας σημειωθεί τέλος ότι οι πολίτες πάντως, σε περίπτωση δίωξής τους για ανθρωποκτονία, διατηρούσαν την ελευθερία τους και είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν τη διαφυγή στην εξορία μετά την πρώτη απολογία τους στο δικαστήριο: Δημοσθένης (23) κατά Αριστοκράτους 69: «...τὸν πρότερον δ' ἔξεστιν εἰπόντα λόγον μεταστῆναι, καὶ οὐθ' ὁ διώκων οὐθ' οἱ δικάζοντες οὐτ' ἄλλος ἀνθρώπων οὐδεὶς κύριος κωλύσαι». Αντιφών (5) περί του Ηρώδου φόνου, 13: «... καίτοι ἐμοὶ εἰ μηδὲν διέφερε στέρεσθαι τῆσδε τῆς πόλεως, ἴσον ἦν μοι καὶ προσκληθέντι μὴ ἔλθειν, ἀλλ' ἐρήμην ὀφλεῖν τὴν δίκην, τοῦτο δ' ἀπολογησαμένῳ τὴν προτέραν ἐξεῖναι ἐξελθεῖν: ἅπανσι γὰρ τοῦτο κοινόν ἐστι, σὺ δέ, ὃ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησι κοινόν ἐστιν, ἰδίᾳ ζητεῖς με μόνον ἀποστερεῖν, αὐτὸς σαυτῷ νόμον θέμενος». Κατά τον Πολυδεύκη, Η', 117, εξαίρεση στη δυνατότητα αυτή αποτελούσε ο διωκόμενος για πατροκτονία: «μετὰ δὲ τὸν πρότερον λόγον ἐξῆν φυγεῖν, πλὴν εἴ τις γονέας εἶη ἀπεκτονῶς».

11. M. I. Finley, *Αρχαία και Σύγχρονη Δημοκρατία*, μτφρ. Θεόφ. Βανδῶρος, Αθήνα 1989, σελ. 80.

12. Λυσίας (23) κατά Παγκλέωνος, 2: «ὡς γὰρ ἀδικῶν με πολὺν χρόνον οὐκ ἐπαύετο, ἐλθὼν ἐπὶ τὸ γναφεῖον, ἐν ᾧ εἰργάζετο, προσεκαλεσάμην αὐτὸν πρὸς τὸν πολέμαρχον, νομίζων μέτοικον εἶναι».

13. Αυτό προκύπτει και από το λόγο του Δημοσθένη (47) κατά Ευέργου, 60: «... εἰς μὲν τὴν οἰκίαν οὐκ εἰσῆλθεν οὐ γὰρ ἠγεῖτο δίκαιον εἶναι μὴ παρόντος γε τοῦ κυρίου». Η οικία/εστία αποτελούσε χώρο ιερό, περιελάμβανε άλλωστε και λατρευτικά ειδώλια και αντικείμενα που καθιστούσαν την είσοδο σε αυτήν χωρίς άδεια ανεπίτρεπτη. Δεν ίσχυε πάντως το ίδιο, όπως είδαμε, για το χώρο δουλειάς του κλητευομένου. A. R. W. Harrison, *ό.π.*, Oxford 1971, σελ. 86. Ο κλητεύων καλούσε τον κλητευόμενο έξω από το σπίτι του εκφωνώντας κάποιες τυπικές εκφράσεις που κατά τις πηγές άρχιζαν με τη φράση 'καλούμαι τον δείνα' και προσδιόριζαν την ημέρα και τον λόγο της κλητεύσεως, προκειμένου να εγερθεί το ένδικο βοήθημα και να επιδοθεί το σχετικό 'δικόγραφο' στον κλητευόμενο και να του δοθεί η δυνατότητα να απαντήσει: Αριστοφάνης Νεφέλες 1221, 1224 & Όρνιθες 1046 επ. Επρόκειτο δηλαδή στις συνήθεις περιπτώσεις για ιδιωτική κλήτευση, Δημόσια κλήτευση, δηλαδή κλήτευση που ο αρμόδιος άρχων απηύθηνε προς τον εναγόμενο/ διωκόμενο, γινόταν σε περίπτωση ανθρωποκτονίας (βλ. υποσ. 10). Κατά το Δημοσθένη (58) ένδειξις κατά Θεοκρίνου, 8, σε υποθέσεις, που υπάγονταν στο Εμπόριον,

Δεν είναι διακριβωμένο τι συνέβαινε σε περίπτωση άγνωστης διαμονής του κλητευομένου. Σε σοβαρές υποθέσεις που διώκονταν με εισαγγελία και ο κλητευόμενος βρισκόταν εκτός Αθηνών, οι κλητήρες μπορούσαν να σταλούν στον τόπο όπου αυτός βρισκόταν, όπως στην περίπτωση της δίωξης του Αλκιβιάδη, στον οποίο η κλήση για την υπόθεση της ιεροσυλίας των Ερμοκοπιδών του επιδόθηκε στη Σικελία¹⁴.

Κατά τον Berneker¹⁵, δεν πρέπει να επιτρεπόταν η χρήση βίας προς εξαναγκασμό του κλητευομένου, σε περίπτωση που αυτός αρνιόταν να προσέλθει στον αρμόδιο άρχοντα, με άλλα λόγια, απαγορευόταν η άσκηση αυτοδικίας εκ μέρους τους κλητεύοντος. Αν ο εναγόμενος ήταν μέτοικος ή ξένος, μπορούσε να εξαναγκασθεί από τον ενάγοντα και δια της βίας να παρουσιασθεί ενώπιον του άρχοντος και εκεί να παράσχει εγγυήσεις, προκειμένου να εμφανιστεί στο δικαστήριο¹⁶. Αν αντιθέτως ήταν πολίτης, είχε δικαίωμα, ακόμη και σε περίπτωση κατηγορίας σε βάρος του για ανθρωποκτονία (εκτός αν επρόκειτο για πατροκτονία) είτε να μην εμφανιστεί, είτε να αυτοεξοριστεί ύστερα από την πρώτη απολογία¹⁷.

Η κλήτευση έπρεπε να προηγείται τουλάχιστον τέσσερις ημέρες ('πρόπεμπτα') της ημέρας της έγερσης του ενδίκου βοηθήματος ενώπιον της αρ-

οι διάδικοι κλητεύονταν με δικαστικούς υπαλλήλους: «ταύτην τὴν φάσιν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἔδωκεν μὲν οὐτοσί προσκαλεσάμενος τὸν Μίκωνα, ἔλαβεν δὲ ὁ γραμματεὺς ὁ τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν, Εὐθύφημος, ἐξέκειτο δὲ πολὺν χρόνον ἔμπροσθεν τοῦ συνεδρίου ἢ φάσις, ἕως λαβῶν ἀργύριον οὗτος εἶασε διαγραφῆναι καλούντων αὐτὸν εἰς τὴν ἀνάκρισιν τῶν ἀρχόντων, ὅτι δὲ ταῦτ' ἀληθῆ λέγω, πρῶτον μὲν κάλει ὅς ἐγραμμάτευε τῇ ἀρχῇ, Εὐθύφημον».

14. Θουκυδίδη Ιστοριῶν Στ', 61, 4: «πανταχόθεν τε περιεστήκει ὑποψία εἰς τὸν Αλκιβιάδην, ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν εἰς κρίσιν ἀγαγόντες ἀποκτεῖναι, πέμπουσιν οὕτω τὴν Σαλαμινίαν ναῦν εἰς τὴν Σικελίαν ἐπὶ τε ἐκείνῳ καὶ ὧν πέρι ἄλλων ἐμεμήνητο». Οι κλητήρες στέλνονταν με τις ιερές τριήρεις των Αθηναίων, την Πάραλο και τη Σαλαμινία: Δημοσθένης (8), περί των εν Χερρονήσω, 29: «ἐπὶ δ' ἡμᾶς αὐτοὺς ψήφισμα, εἰσαγγελία, Πάραλος ταῦτ' ἔστιν...». Αριστοφάνης, Ὀρνίθες, 147: «Εὐελπίδης: οἴμοι μηδαμῶς ἡμῖν παρὰ τὴν θάλατταν, ἴν' ἀνακύφεται κλητῆρ' ἄγουσ' ἔωθεν ἢ Σαλαμινία». A. R. W. Harrison, ὁ.π., σελ. 86, υποσ. 2.

15. Berneker, ad πρόσκλησις σε RE, ὁ.π., στ. 851.

16. Ισοκράτης (17) Τραπεζιτικός 12: «καὶ ταῦτα λέγων καὶ ἀγανακτῶν καὶ δακρύων εἰλκέ με πρὸς τὸν πολέμαρχον, ἐγγυητὰς αἰτῶν, καὶ οὐ πρότερον ἀφήκεν, ἕως αὐτῷ κατέστησ' ἕξ ταλάντων ἐγγυητὰς». Δημοσθένης (32), προς Ζηνόθεμιν, 29: «νῆ Δί', ἀλλ' ἐκποδῶν ἐστὶν ἄνθρωπος, διὰ γ' ὑμᾶς, ἵνα τὰς τε μαρτυρίας τὰς ἡμετέρας λίπη, καὶ νῦν ὑμεῖς ὅ τι ἂν βούλησθε λέγητε κατ' αὐτοῦ, εἰ γὰρ μὴ δι' ὑμῶν ἔρημος ἐγίγνεθ' ἢ δίκη, ἅμ' ἂν αὐτὸν προσεκαλοῦ καὶ κατηγοῦσας πρὸς τὸν πολέμαρχον, καὶ εἰ μὲν κατέστησέ σοι τοὺς ἐγγυητὰς, μένειν ἠναγκάζετ' ἄν, ἢ σὺ παρ' ὧν λήφει δίκην ἐτοίμους εἶχες, εἰ δὲ μὴ κατέστησεν, εἰς τὸ οἴκημ' ἂν ἦει». A. R. W. Harrison, ὁ.π., σελ. 87, υποσ. 3.

17. Βλ. υποσ. 10.

χής. Η προθεσμία αυτή οριζόταν εκ του νόμου¹⁸. Η κλήτευση περιελάμβανε το αντικείμενο της αγωγής ή το λόγο της δίωξης και όριζε την ημέρα, κατά την οποία οι διάδικοι έπρεπε να παρουσιασθούν ενώπιον του άρχοντος¹⁹. Σε διαδικασία, κατά την οποία δεν υπήρχε εναγόμενος, όπως για παράδειγμα η διαδικασία κλήρων και επικλήρων, η κλήτευση ήταν περιττή. Επίσης, σε περιπτώσεις επ' αυτοφώρω σύλληψης του δράστη (μέσω άπαγωγής ή έφηγγήσεως ή ένδειξεως) δε γινόταν κλήτευση²⁰. Το ίδιο και σε περίπτωση άσκησης εισαγγελίας κατά διαιτητού, καθώς και κατά τη διαδικασία της δοκιμασίας των αξιωματούχων, αφού η διαδικασία αυτή ήταν υποχρεωτική για όσους επρόκειτο να αναλάβουν αξιώματα²¹.

Μόνο στην περίπτωση που ο εναγόμενος / διωκόμενος είχε κλητευθεί νομίμως και δεν εμφανιζόταν την ορισμένη ημέρα ενώπιον του άρχοντος, μπορούσε η διαδικασία να συνεχιστεί ερήμην του (δίκη έρημος – βλ. κατωτέρω).

2. Η 'λήξις'

Η δεύτερη διαδικαστική πράξη της προδικασίας ήταν η κατάθεση αίτησης παροχής έννομης προστασίας μέσω συγκεκριμένου ενδίκου βοηθήματος στον αρμόδιο άρχοντα ('λήξις'²²): Ο ενάγων παρουσιαζόταν ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος και προέβαινε σε δήλωση της καταγγελίας ή του αιτήματός του ('λαγχάνειν δίκην π.χ. βλάβης ή φόνου ή κλήρου')²³. Έπρεπε να συμπεριλάβει σε αυτό τους λόγους κατηγορίας, τη νομική βάση του αιτήματος και των αξιώσεών του, καθώς και τα ονόματα των κλητήρων. Την ορισμένη ημέρα, οι διάδικοι εμφανίζονταν ενώπιον του άρχοντος. Εάν

18. Δημοσθένης (43) προς Μακάρτατον, 75: «...προσκαλεσάμενος πρόπεμπα και τίμημα έπιγραφάμενος...». Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 1134: «...Στρεψιάδης πέμπτη, τετράς, τρίτη, μετά ταύτην δευτέρα, είθ' ήν έγώ μάλιστα πασών ήμερών δέδοικα και πέφρικα και βδελύττομαι, εύθις μετά ταύτην έσθ' ένη τε και νέα». Ο επώνυμος άρχων που ήταν αρμόδιος για τις χήρες και τα ορφανά, είχε τη δυνατότητα, εάν θεωρούσε ότι ο δράστης πράξεως βλαπτικής για τα άτομα του πεδίου ευθύνης του έπρεπε να τιμωρηθεί με ποινή βαρύτερη από αυτή που μπορούσε να επιβάλει ο ίδιος, να παραπέμψει την υπόθεση στην Ηλιαία. Τότε έπρεπε εντός πενθήμερης προθεσμίας να κλητεύσει το διωκόμενο στην Ηλιαία. Για τη μορφή αυτής της κλήτευσης δεν έχουμε μαρτυρίες: Berneker, ad πρόσκλησις σε RE, ό.π., στ. 854.

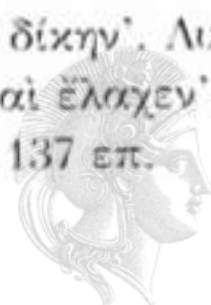
19. Αριστοφάνη Νεφέλαι, 1224, Σφήκες 1407, 1418. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 86, υποσ. 3.

20. Βλ. υποσ. 3.

21. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 136.

22. Αρποκρατίων ad λήξις: 'τό έγκλημα, καθ' όν λόγον φαμέν και λαχείν δίκην', Λυσίας (6) Ανδοκίδην, 11: 'προσεκαλέσατο δίκην, άσεβείας προς τον βασιλέα και έλαχεν'.

23. A.R.W. Harrison, ό.π., σελ. 88, Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 137 επ.

ο εναγόμενος εμφανιζόταν κανονικά, ο άρχων του ζητούσε να τοποθετηθεί επί της αγωγής. Στη συνέχεια, καλούσε τους διαδίκους να καταβάλουν τα 'πρυτανεία' (δικαστικά έξοδα) και να παρευρεθούν ορισμένη ημέρα στο επόμενο στάδιο της ανακρίσεως²⁴.

Σε κάθε περίπτωση, ο άρχων ήταν υποχρεωμένος να δεχθεί την έγερση του ενδίκου βοηθήματος και να συνεχίσει τη διαδικασία, μόνον εφόσον ο εναγόμενος / διωκόμενος είχε κλητευθεί κανονικά και το γεγονός αυτό μπορούσε να πιστοποιηθεί βάσει της μαρτυρίας των κλητήρων²⁵. Η διαδικασία μπορούσε να συνεχισθεί ερήμην του εναγομένου / διωκομένου αποκλειστικά και μόνο στην περίπτωση που αυτός απουσίαζε αδικαιολόγητα. Αν είχαν παρασχεθεί οι βεβαιωτικές μαρτυρίες των κλητήρων για τη νόμιμη κλήτευσή του και ο κλητευθείς απουσίαζε αδικαιολόγητα, η απουσία του μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο με προσβολή της μαρτυρίας των κλητήρων ως ψευδούς μέσω της γραφής ψευδοκλητείας.

Εάν δεν αποδεικνυόταν η νόμιμη κλήτευση του εναγομένου / διωκομένου, ο άρχων απέρριπτε το ένδικο βοήθημα, η δίκη ήταν 'άπρόσκλητος'²⁶.

24. Αντί άλλων, Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 141 επ.

25. Στο λόγο του Δημοσθένη (59) κατά Νεαίρας, 124 γίνεται αναφορά σε έγγραφη κλήτευση που συνδέεται με έγερση γραφής, υπόθεσης δηλαδή δημοσίου δικαίου. Σε μια τέτοια περίπτωση, η κλήτευση του εναγομένου γινόταν με την παράδοση σε αυτόν εγγράφου, μετά την έγερση προφανώς του ενδίκου βοηθήματος. Περαιτέρω λεπτομέρειες δεν αναφέρονται. Μετά το έτος 390 π.Χ. συνδέεται με την κλήτευση των μαρτύρων μια έγγραφη απόδειξη της κλήτευσής τους γραμμένη πάνω σε επικερωμένες πλάκες: J. H. Lipsius, *ό.π.*, σελ. 883. Δημοσθένης (46) κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών β. 11: «ἔτι τοίνυν κἂν ἀπὸ τοῦ γραμματείου γνοίη τις, ἐν ᾧ ἡ μαρτυρία γέγραπται, ὅτι τὰ ψευδῆ μεμαρτύρηκεν, λελευκωμένον τε γὰρ ἔστιν καὶ οἴκοθεν κατεσκευασμένον, καίτοι τοὺς μὲν τὰ πεπραγμένα μαρτυροῦντας προσήκει οἴκοθεν τὰς μαρτυρίας κατεσκευασμένας μαρτυρεῖν, τοὺς δὲ τὰς προκλήσεις μαρτυροῦντας, τοὺς ἀπὸ ταῦτομάτου προσστάντας, ἐν μάλθῃ γεγραμμένην τὴν μαρτυρίαν, ἵνα, ἐάν τι προσγράψαι ἢ ἀπαλείψαι βουληθῆ, ῥάδιον ᾗ». Η διαδικασία προβλεπόταν σε νόμο, όπως αναφέρεται στο λόγο του Δημοσθένη (45) κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών α. 44: «...ἵνα μήτ' ἀφελείν ἐξῆ μήτε προσθεῖναι τοῖς γεγραμμένοις μηδέν» ('προκειμένου να μην προστίθεται, ούτε να παραλείπεται τίποτα'). Το πιθανότερο είναι ότι κατά κανόνα, οι κλητήρες έπρεπε να εμφανιστούν μαζί με τον ενάγοντα / διώκοντα ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος, προκειμένου να πιστοποιήσουν τη νόμιμη κλήτευση του αντιδίκου.

26. Δημοσθένης, 53, προς Νικόστρατον, παρ. 14: « [...] ἔπειτ' ἀγώνων μοι συνεστηκότων πρὸς αὐτούς, τοὺς τε λόγους ἐκφέρει μου εἰδώς, καὶ ἐγγράφει τῷ δημοσίῳ ἀπρόσκλητον ἐξ ἐμφανῶν καταστάσεως ἐπιβολὴν ἑξακοσίας καὶ δέκα δραχμᾶς, διὰ Λυκίδου τοῦ μυλωθροῦ ποιησάμενος τὴν δίκην, κλητῆρα δὲ κατ' ἐμοῦ τόν τε ἀδελφόν τόν αὐτοῦ τὸν Ἀρεθούσιον τοῦτον ἐπιγράφεται, οὐπὲρ ἔστιν τὰ ἀνδράποδα ταῦτα, καὶ ἄλλον τινά: καὶ παρεσκευάζοντο, εἰ ἀνακρινοίμην κατὰ τῶν οἰκείων τῶν ἀδικούντων με τὰς δίκας ἄς εἰλήγειν αὐτοῖς, ἐνδεικνύοναί με ὡς ὀφείλοντα τῷ δημοσίῳ καὶ ἐμβάλλειν εἰς τὸ δεσμοπήριον». Παρ. 15: «ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ὁ Ἀρεθούσιος ἀπρόσκλητόν μου ἑξακοσίῳ»

Η απόδειξη της ύπαρξης των κλητήρων κατά την κλήτευση αποτελούσε όρο του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος και ο αρμόδιος άρχων έπρεπε να εξετάζει κατά πόσο επληρούτο ή όχι. Εάν δεν είχε τελεστεί νόμιμη κλήτευση με την παρουσία κλητήρων, η έγερση του ενδίκου βοηθήματος δε γινόταν δεκτή ('οὐκ ἦν εἰσαγώγιμος'²⁷) και τυχόν απουσία του κλητευομένου δεν οδηγούσε σε ερημοδικία του. Αν, παρά το γεγονός ότι η δίκη ήταν απρόσκλητος, ο εναγόμενος ερημοδικαζόταν, η απόφαση θα ήταν παράνομη ως 'γνώσις ἀπρόσκλητος'. Το ίδιο ίσχυε και όταν είχε πραγματοποιηθεί κλήτευση, δεν μπορούσε όμως να αποδειχθεί η παρουσία κλητήρων²⁸.

Στην περίπτωση που ο κλητευθείς παρουσιαζόταν στο δικαστήριο παρά το γεγονός ότι η κλήτευσή του έπασχε από ελάττωμα, για παράδειγμα έλλειψη κλητήρων, από την εμφάνισή του τεκμαιρόταν παραίτηση από το δικαίωμά του να προσβάλει το ελάττωμα της κλήτευσης. Εάν το ένδικο βοήθημα εισαγόταν σε δίκη με κλήτευση που έγινε με βάση ψευδοκλητήρες και ο εναγόμενος εμφανιζόταν, μπορούσε να προσβάλει την απόφαση, εάν πρώτα ασκούσε γραφή ψευδοκλητείας και αυτή ευδοκιμούσε²⁹. Ενδεχομένως, κατά του ενάγοντος μπορούσε ο ερημοδικασθείς να στραφεί με δίκη κακοτεχνιών για τη ζημία που υπέστη.

Εάν ο κλητευθείς δεν παρουσιαζόταν ενώπιον του άρχοντος την ορισμένη ημέρα, η διαδικασία συνεχιζόταν χωρίς ακόμη στο στάδιο αυτό να επέρχονται αποτελέσματα ερημοδικίας. Ο άρχοντας απηύθυνε και στα δύο μέρη κλήση για τη διεξαγωγή της ανακρίσεως. Εάν ο ενάγων δεν παρευ-

και δέκα δραχμών δίκην καταδικασάμενος και ψευδείς κλητήρας έπιγραφάμενος, και εισελθών εις την οικίαν βία τὰ σκεύη πάντα έξεφόρησεν, πλέον ἢ εἴκοσι μνῶν ἄξια, και οὐδ' ότιοῦν κατέλιπεν, ότε δὲ τιμωρεῖσθαι ὤμην δεῖν, και έκτείσας τῷ δημοσίῳ τὸ ὄφλημα, έπειδὴ έπυθόμην τὴν έπιβουλήν, έβάδιζον έπὶ τὸν κλητῆρα τὸν όμολογοῦντα κεκλητευκέναι, τὸν Ἀρεθούσιον, τῆς ψευδοκλητείας κατά τὸν νόμον, έλθὼν εις τὸ χωρίον τῆς νυκτός, ὅσα ένῆν φυτὰ ἀκροδρύων γενναῖα έμβεβλημένα και τὰς ἀναδενδράδας έξέκοψε, και φυτευτήρια έλαῶν περιστοίχων κατέκλασεν, οὕτως δεινῶς ὡς οὐδ' ἂν οἱ πολέμοιοι διαθειεν». Δημοσθένης (21), κατά Μειδίου, παρ. 92: «και τὴν μὲν κατά τοῦ διαιτητοῦ γνώσιν, ἣν ἀπρόσκλητον κατεσκεύασεν, αὐτὸς κυρίαν αὐτῷ πεποίηται. [...]». Lexica Segueriana ad ἀπρόσκλητος δίκη: ἢ μὴ τυχούσα τῶν καλουμένων κλητόρων κατά τὸν νόμον, ἢ και διὰ τοῦτο οὐκ ἦν εἰσαγώγιμος: Immanuelis Bekkeri, Anecdota graeca, Volumen primum, Lexica Segueriana, Berolini 1814, σελ. 199, 15. (=Hσύχιος, Hesychii Alexandrini Lexicon. Αἰδίου Διογενιανοῦ περιεργοπένητες, Editionem minorem Curavit Mauricius Schmidt Editio altera, Jenae 1817, ad ἀπρόσκλητος δίκη) 6840. Πολυδεύκης (Iulii Pollucis Onomasticon, ex Recensione Immanuelis Bekkeri, Berolini 1846), Η', 62: «εἰ δὲ μὴ προσκαλέσαιτο, ἀτελής ἡ δίκη. Αὐται δὲ έλέγοντο ἀπρόσκλητοι δίκαι».

27. Lexica Segueriana, ό.π., 199, 15. Ησύχιος, ό.π., ad ἀπρόσκλητος δίκη, 6840.

28. Δημοσθένης (21) κατά Μειδίου, 92: «...ἦν δ' αὐτὸς ὤφλεν έμοῖ προσκληθείς, ειδῶς, οὐκ ἀπαντῶν, ἄκυρον ποιεί...». Berneker, σε: RE ad πρόσκλησις, ό.π., στ. 851.

29. J. H. Lipsius, σελ. 446 επ., 805 επ., 962, Berneker, ad πρόσκλησις σε: RE, ό.π., στ. 851.

σιαζόταν στην ανάκριση, το ένδικο βοήθημα που είχε ασκήσει απορριπτόταν³⁰. Εάν δεν εμφανιζόταν ο εναγόμενος, τότε συνέτρεχαν οι επιπτώσεις της ερημοδικίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3. Η 'ανάκρισις'

Σε περίπτωση αποτυχημένης προσπάθειας του άρχοντος για συναινετική – διαιτητική επίλυση της διαφοράς (διάλυσις), ακολουθούσε η προκαταρκτική εξέταση (ανάκρισις). Η ανάκρισις ορίζεται από τον Αρποκρατίωνα³¹ ως εξής: «ἐξετάσις ὑφ' ἐκάστης ἀρχῆς γινομένη πρὸ τῶν δικῶν περὶ τῶν συντεινόντων εἰς τὸν ἀγῶνα. Ἐξετάζουσι δὲ καὶ εἰ ὄλως εἰσάγειν χρή». Πρόκειται δηλαδή για στάδιο, στο οποίο εξετάζεται κατ' αρχάς κατά πόσο η υπόθεση είναι «εἰσαγώγιμος», αν μπορεί δηλαδή με βάση τους νόμους να εισαχθεί ενώπιον του δικαστηρίου³².

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως τηρείται στο στάδιο της ανακρίσεως με την ίση δυνατότητα που παρεχόταν στους διαδίκους να απευθύνουν ερωτήσεις ο ένας στον άλλον³³, αλλά και προκλήσεις για την απόδειξη της αλήθειας κάποιου ισχυρισμού τους (π.χ. πρόκλησις για βασανισμό του δούλου του άλλου, για δόση ὄρκου, επίδειξη πράγματος κτλ.)³⁴. Οι απαντήσεις των διαδίκων καταχωρούνται στο πρωτόκολλο, ώστε να μην μπορούν να ανασκευαστούν ή να αμφισβητηθούν στην κύρια δίκη³⁵.

30. Δημοσθένης (58). Ενδειξις κατά Θεοκρίνου, 8: «ταύτην τὴν φάσιν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἔδωκεν μὲν οὕτωσι προσκαλεσάμενος τὸν Μίκωνα, ἔλαβεν δὲ ὁ γραμματεὺς ὁ τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν, Εὐθύφημος, ἐξέκειτο δὲ πολὺν χρόνον ἔμπροσθεν τοῦ συνεδρίου ἢ φάσις, ἕως λαβῶν ἀργύριον οὗτος εἶασε διαγραφῆναι καλούντων αὐτὸν εἰς τὴν ἀνάκρισιν τῶν ἀρχόντων...».

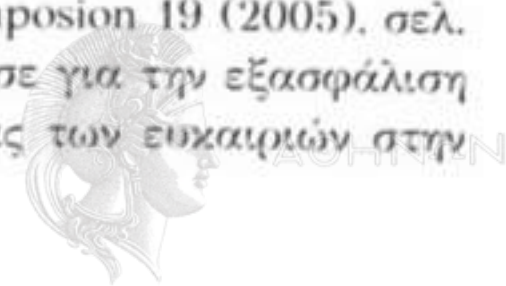
31. Αρποκρατίων, ὁ.π., ad ἀνάκρισις.

32. J.H. Lipsius, ὁ.π. σελ. 846. A. P. Dorjahn, On the Athenian anakrasis, σε: Classical Philology 36 (1941), σελ. 182 – 185.

33. Robert J. Bonner & Gertrude Smith, The Administration of Justice from Homer to Aristotle, Volume II, New York 1938 (Reprint 1970), σελ. 8. MacDowell, Douglas M., The Law in Classical Athens, London 1978, σελ. 241.

34. Gerhard Thuer, Beweisfuehrung vor dem Schwurgerichtshoefen Athens. Die Proklesis zur basanos, Wien 1977, σελ. 156.

35. Κατά την κύρια διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου το πιθανότερο είναι ότι δεν μπορούσαν να προβληθούν νέα στοιχεία, πλην αυτών που είχαν συγκεντρωθεί στην ανάκριση: Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ὁ.π., σελ. 145. Εξίσου πιθανό πάντως φαίνεται ότι η παραβίαση μιας τέτοιας αρχής δεν πρέπει να επέσυρε κάποιο είδος ποινής, σε περίπτωση που κάποιο από τα διάδικα μέρη προέβαλε νέους ισχυρισμούς, γεγονός άλλωστε που οι δικαστές δεν ήταν καν σε θέση να ελέγξουν: Βλ. Gerhard Thuer, Das Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Echinus und Enklema, σε: Symposion 19 (2005), σελ. 131-150 (148). Το ρυθμιστικό πλαίσιο της αττικής δίκης επαρκούσε για την εξασφάλιση της ισότητας των δικονομικών όπλων των διαδίκων, της ισότητας των ευκαιριών στην

Ο εναγόμενος μπορούσε, αν ήθελε, να προβάλλει ενώπιον του άρχοντος ενστάσεις ως προς το παραδεκτό του ενδίκου βοηθήματος, γεγονός που αποτελεί εκδήλωση της δυνατότητάς του να ακουσθεί. Στην περίπτωση αυτή η ανάκρισις περιοριζόταν στην εξέταση των ενστάσεων αυτών³⁶. Ειδικότερα, δύο τρόποι υπήρχαν, προκειμένου να προβληθεί ένσταση κατά του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος, η παραγραφή και η διαμαρτυρία. Ας σημειωθεί ότι στον Πολυδεύκη, οι δύο ενστάσεις, παραγραφή και διαμαρτυρία αναφέρονται διαζευκτικά και αδιακρίτως³⁷.

Η παραγραφή είναι ένσταση, στην οποία ο ενιστάμενος προβάλλει τον ισχυρισμό ότι η έγερση του ενδίκου βοηθήματος δεν είναι παραδεκτή και για το λόγο αυτόν, η υπόθεση δεν μπορεί να εισαχθεί στο δικαστήριο ('μη εισαγωγίμον είναι την δίκην'). Ο λόγος μπορεί να είναι ότι η έγερση του ενδίκου βοηθήματος είναι παράνομη (δεν προβλέπεται από νομοθετική διάταξη) ή ότι υπάρχει κάποιος λόγος που κωλύει την έγερσή του. Για παράδειγμα, η ένσταση δεδικασμένου, όταν δηλαδή η υπό κρίση υπόθεση μεταξύ των συγκεκριμένων διαδίκων έχει αποτελέσει ήδη αντικείμενο δικαστικής κρίσης³⁸. Άλλο παράδειγμα, η ένσταση παραγραφής, της λεγόμενης «προθεσμίας», για την οποία πάντως δεν υπάρχει βεβαιότητα ποιες

υπεράσπιση των θέσεών τους. Πέρα από το πλαίσιο αυτό, οι διάδικοι προσπαθούσαν να κερδίσουν την εύνοια των δικαστών με κάθε επιχείρημα που τους φαινόταν πρόσφορο.

36. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 846.

37. Πολυδεύκης, Η', 57: «παραγραφή δ' ἦν ἡ αὐτὴ καὶ [παραμαρτυρία] <διαμαρτυρία>, ὅταν τις μὴ εισαγωγίμος λέγῃ εἶναι τὴν δίκην ἢ ὡς κεκριμένος ἢ διαίτης γεγενημένης ἢ ὡς ἀφειμένος, ἢ ὡς τῶν χρόνων ἐξηκόντων ἐν οἷς ἔδει κρίνεσθαι... οἷον οὐκ εἰσαγγελίας ἀλλὰ παρανόμων, οὐ δημοσίᾳ ἀλλ' ἰδίᾳ, ἢ ὡς οὐ παρὰ τούτοις κρίνεσθαι δέον, οἷον οὐκ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ ἀλλ' ἐπὶ Παλλαδίῳ. Ἄγραπτος δὲ δίκη ἐκαλεῖτο ἢ ὑπὸ τῆς παραγραφῆς ἀναιρεθεῖσα καὶ διαγραφείσα». Σούδα (Suidae Lexicon ex Recognitione Immanuelis Bekkeri, Berolini, 1854) ad παραγραφή: «ὅταν λέγῃ τις ὅτι τὸ πρᾶγμα, περὶ οὗ τὸ ἐγκλημὰ ἐστίν, εἰσήχθη πρότερον εἰς δικαστήριον καὶ γεγένηται περὶ αὐτοῦ γνώσις, καὶ διὰ τοῦτο φησι μὴ δεῖν ἔτι περὶ αὐτοῦ συνίστασθαι κρίσιν. Μάλιστα δὲ τοὺς νόμους ἀναγινώσκειν τοῖς δικασταῖς, οἱ πλεονάκις δικάζεσθαι περὶ τῶν αὐτῶν οὐ συγχωροῦσι. Λέγει δὲ περὶ αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἅμα, τοῖς δικασταῖς παραδεικνύς ὡς οἱ πάλαι δικάσαντες καὶ δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νόμους ψηφίσαντες. Καὶ τοῦτο ἐστὶ παραγραφή, καὶ ἐπ' ἐκείνῃ τῇ δίκῃ περὶ ἧς οὐδὲν ὄριστα παρὰ τοῖς νόμοις, οὐδὲ ἔνεστιν αὐτὴν ὁ εἰσάξων ὡσπερ καὶ τὰς ἄλλας δίκας. Τῶν γὰρ ἄλλων δικῶν προστέτακται ἐκάστῳ τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἰσάγειν τινά. Παραγράφεσθαι οὖν ἐφείτα καὶ τοῖς τοσοῦτον τι ἐγκαλουμένοις, περὶ οὗ οὐ νενομοθέτηται.»

38. Δημοσθένης (24), κατὰ Τιμοκράτους 54 «Νόμος: ὅσων δίκη πρότερον ἐγένετο ἢ εὐθυνα ἢ διαδικασία περὶ τοῦ ἐν δικαστηρίῳ, ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ, ἢ τὸ δημόσιον ἀπέδοτο, μὴ εἰσάγειν περὶ τούτων εἰς τὸ δικαστήριον μηδ' ἐπιψηφίζειν τῶν ἀρχόντων μηδένα, μηδὲ κατηγορεῖν ἐόντων ἃ οὐκ ἔωσιν οἱ νόμοι». Δημοσθένης (20) πρὸς Λεπτίνην, 147: «οἱ νόμοι δ' οὐκ ἔωσι δις πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν αὐτῶν οὔτε δίκας οὔτ' εὐθύνας οὔτε διαδικασίαν οὔτ' ἄλλο τοιοῦτ' οὐδὲν εἶναι...» κ.α.

αξιώσεις (κατ'ακριβολογία ποια ένδικα βοηθήματα) αφορούσε και ποιο ήταν το χρονικό διάστημα για την καθεμία³⁹. Επίσης, η αναρμοδιότητα του άρχοντος για το ένδικο βοήθημα που ασκήθηκε ενώπιόν του⁴⁰. Στο λόγο του Ισοκράτη προς Καλλίμαχον, αναφέρεται ότι η παραγραφή προβλέπεται από νόμο και μάλιστα ο ενιστάμενος την παραγραφή, λαμβάνει πρώτος το λόγο⁴¹. Η έγερση της παραγραφής ανέβαλε την εκδίκαση της κύριας υπόθεσης μέχρις ότου εκδοθεί δικαστική απόφαση σχετικά με την παραγραφή.

Στη διαμαρτυρία, ο ισχυρισμός του εναγομένου για το μη παραδεκτό του ενδίκου βοηθήματος (ότι η δίκη δεν είναι εισαγωγίμος) έπρεπε να αποδεικνύεται με μάρτυρα⁴². Ο αντίδικος είχε δικαίωμα να αντικρούσει τη μαρτυρία με δικό του μάρτυρα. Και στις δύο περιπτώσεις, ο αντίδικος είχε δικαίωμα να προσβάλει τη μαρτυρία του μάρτυρα του αντιδίκου του με δίκη ψευδομαρτυριών. Εάν γινόταν αυτό, η κύρια δίκη αναβαλόταν μέχρις ότου εκδοθεί δικαστική απόφαση στη δεύτερη δίκη που ανοιγόταν ως προς την ψευδομαρτυρία. Εάν όντως αποδεικνυόταν ψευδομαρτυρία του μάρτυρα του διώκοντος, τότε η καταγγελία του έπεφτε στο κενό ή υποχρεωνόταν να μεταβάλει το αίτημά του. Εάν αντιθέτως, ο μάρτυράς του αθωνόταν για την κατηγορία της ψευδομαρτυρίας, η αρχική υπόθεση εισαγόταν στο δικαστήριο. Τόσο η διαμαρτυρία, όσο και η παραγραφή, εάν ευδοκιμούσαν, είχαν λοιπόν ως συνέπεια τη μη εισαγωγή της υπόθεσης στο δικαστήριο⁴³.

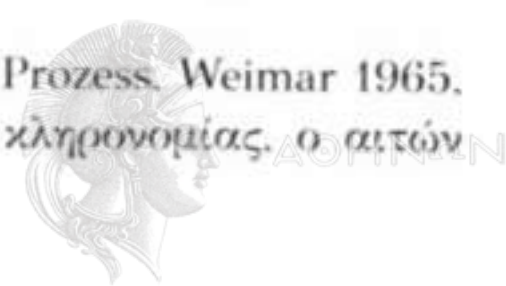
39. Δημοσθένης (36) υπέρ Φορμίωνος, 26. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 852.

40. Για όλα τα παραπάνω: Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, σελ. 156 επ. Οι άρχοντες κατά τη λογοδοσία τους ελέγχονταν και ως προς αυτό, κατά πόσο έκαναν δεκτή έγερση ενδίκου βοηθήματος χωρίς να είναι αρμόδιοι.

41. Ισοκράτης (18), προς Καλλίμαχον, 2: «...είπόντος Αρχίνου νόμον έθεσθε, αν τις δικάζεται παρά τούς όρκους, έξείναι τῷ φεύγοντι παραγράψασθαι, τούς δ' άρχοντας περι τούτου πρώτον εισάγειν, λέγειν δέ πρότερον τόν παραγραφάμενον, 3: όπότερος δ' αν ήττηθῆ, τήν έπωβελίαν όφείλειν...».

42. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 847. Ο Πολυδεύκης, Η, 31-33 ορίζει τη διαμαρτυρία: «...όστις διαμαρτυροίτο μη επίδικον είναι τόν κληρον ώς όντος υιοῦ'. Σούδα ad διαμαρτυρία και διαμαρτυρείν: 'τρόπος τις ήν ή διαμαρτυρία παραγραφής. Πρό γάρ τοῦ εισαχθῆναι τήν δίκην εις τὸ δικαστήριον έξῆν τῷ βουλομένῳ διαμαρτυρησαι, ώς εισαγωγίμος έστιν ή δίκη ή οὐκ εισαγωγίμος. Διαφέρει δέ τῆς παραγραφῆς τῷ τήν μὲν διαμαρτυρίαν γίνεσθαι οὐ μόνον υπό τῶν φευγόντων αλλά και υπό τῶν διωκόντων. Και πρότερόν γε ό διώκων προεβάλλετό τινά μαρτυροῦντα εισαγωγίμον είναι τήν δίκην, και περι τούτου πρώτον έγίνετο ή κρίσις πρὸς αὐτόν τόν διαμαρτυρήσαντα, οὐ πρὸς τόν έξ αρχῆς δικαζόμενον. Εί δέ μη προβάλοιτο μάρτυρα ό διώκων, τότε έξῆν τῷ φεύγοντι προσαγαγειν τινά μαρτυροῦντα μη εισαγωγίμον είναι τήν δίκην. Και πάλιν πρὸς τόν διαμαρτυρήσαντα ό άγών έγίνετο, έπεσκήπτοντο δέ ψευδομαρτυριών και ταίς διαμαρτυρίαις ώσπερ ταίς μαρτυρίαις, τάχα δέ επί μὲν ταίς τοῦ άποστασίου δίκαις έκεκώλυτο τὸ διαμαρτυρείν, έν δέ ταίς τοῦ άπροστασίου οὐκέτι».

43. Harald Meyer – Laurin, Gesetz und Billigkeit im Attischen Prozess, Weimar 1965, σελ. 3. Έτσι, για παράδειγμα, σε περίπτωση διεχδίκησης μιας κληρονομίας, ο αιτών

Επίσης, στο στάδιο της ανακρίσεως, ο εναγόμενος μπορούσε να προβάλλει τη δική του ανταγωγή ('αντιγραφή')⁴⁴. Όπως αναφέρεται στον Πολυδεύκη, Η', 57 i.f. «αντιγραφή δέ [scil. έκαλειτο], όταν τις κρινόμενος αντικατηγορή». Η ανταγωγή προϋποθέτει κλήτευση, κατάθεση δικογράφου και διεξάγεται ενώπιον του ίδιου άρχοντος που κρίνει και την αρχική αγωγή, ξεχωριστά και ανεξάρτητα όμως τη μία από την άλλη⁴⁵.

Τέλος, το δικαίωμα του 'άπολογείσθαι', το δικαίωμα δηλαδή του διωκομένου να υπερασπισθεί τη θέση του ήδη από το στάδιο της ανακρίσεως, αποτελούσε κατοχυρωμένο δικαίωμα στο πλαίσιο της αττικής δίκης⁴⁶.

διέτρεχε τον κίνδυνο, λόγω έγερσης διαμαρτυρίας, να αναγκασθεί να παραιτηθεί της διεκδίκησης του κλήρου, χωρίς καν να του δοθεί η δυνατότητα να ακουσθεί τουλάχιστον στη φάση της προδικασίας. Κατά πάσα πιθανότητα, ένας τέτοιος ισχυρισμός προβάλλεται, όχι χωρίς υπερβολή, όπως επισημαίνει ο H. J. Wolff, Die attische Paragraphe, Weimar 1966, σελ. 123 σημ. 37, στο λόγο του Ισαίου (6), περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 4: «διεμαρτύρησεν Άνδροκλής ούτοσί μη επίδικον είναι τον κληρον, άποστερών τουτον της άμφισβητήσεως και ύμās του κυρίουσ γενέσθαι όντινα δεί κληρονόμον καταστήσασθαι των Φιλοκτήμονος: ...». Βλ. και Ισαίος (7), Περί του Απολλοδώρου κλήρου, 3: «...ήκω διαλεξόμενος περι των πεπραγμένων, ίνα μηδεμίαν ήμίν αιτίαν περι του μη βούλεσθαι δοῦναι δίκην τοιαύτην επιφέρωσιν». Σε κάθε περίπτωση, η απόφαση του άρχοντος να μην εισάγει την υπόθεση σε δίκη δεν έχει δεσμευτική ισχύ, όπως μια δικαστική απόφαση. Ο αιτών μπορεί να επανέλθει εγείροντας το ίδιο ένδικο βοήθημα, εφόσον πείσει την αρμόδια αρχή. Αυτό προκύπτει από το λόγο του Ισοκράτη (18) προς Καλλίμαχον, 11 & 12: «Προβαλλομένου δ' έμοῦ μάρτυρα ως ούκ εισαγωγίμος ήν ή δίκη διαίτης γεγεννημένης, εκείνω μόν ούκ έπεξηλήθεν, ειδώς ότι, ει μη μεταλάβοι τὸ πέμπτον μέρος των ψήφων, την έπωβελίαν όφλήσει, πείσας δέ την αρχήν πάλιν την αυτην δίκην έγράψατο».

44. Δημοσθένης (45). Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών α, 46: «ότι δ' οὔτω ταῦτ' έχει, λαβέ την αντιγραφην αυτην μοι, λέγε." Αντιγραφή. Απολλόδωρος Πασίωνος Άχαρνεύς Στεφάνω Μενεκλέους Άχαρνεί ψευδομαρτυριών, τίμημα τάλαντον, τὰ ψευδή μου κατεμαρτύρησε Στέφανος μαρτυρήσας τὰ έν τῷ γραμματείῳ γεγραμμένα. Στέφανος Μενεκλέους Άχαρνεύς τάληθη έμαρτύρησα μαρτυρήσας τὰ έν τῷ γραμματείῳ γεγραμμένα." ταῦθ' οὔτος άντεγράψατο, α χρη ή μνημονεύειν ύμās, και μη τούς επ' έξαπάτη νῦν λόγους υπό τούτου ρηθησομένους πιστοτέρους ποιείσθαι των νόμων και των υπό τούτου γραφέντων εις την αντιγραφην». Ισαίος (6), περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 52: « ή γάρ ψήφος έστι περι τούτων νυνί, τουτί γάρ αυτοίς ή διαμαρτυρία δύναται, έν ό κίνδυνος τοίσδε μόν ή περι πάντων, οὔτοι δέ καν νῦν διαμάρτωσι του άγωνος, δόξη δέ ό κληρος επίδικος είναι, αντιγραψάμενοι δις περι των αυτων άγωνίζωνται, καιτοι ει μόν διεθετο Φιλοκτήμων μη έξόν αυτῷ, τουτ' αυτὸ έχρην διαμαρτυρείν, ως ού κύριος ήν ύόν τόνδε ποιήσασθαι: ει δ' έξεστι μόν διαθέσθαι, άμφισβητει δέ ως ού δόντος οὔδε διαθεμένου, μη διαμαρτυρία κωλύειν άλλ' εύθυδικία εισιέναι».

45. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 861.

46. Ενδεικτικά: Αντιφών (6) περί του χορευτού, 7: «έγώ δέ, ω άνδρες, οὔ την αυτην γνώμην έχω περι της άπολογίας ήνπερ σί κατήγοροι περι της κατηγορίας». Αντιφών (1) Φαρμακείας κατά της μητριάς, 7: «μη γάρ όμολογούντων των άνδραπόδων οὔτος τ' εύ ειδώς αν άπελογείτο και άντέσπευδε προς έμέ....». Λυσίας (14) κατά Αλκιβιάδου λιποταξίου, 24: «προσήκει δ' ύμίν περι αυτων ειδέναι: έπειδή γάρ και των άπολογουμένων

Σε περίπτωση που ο εναγόμενος δεν εμφανιζόταν στην ανάκριση, ερημοδικαζόταν⁴⁷.

4. Η κύρια διαδικασία

Μετά το πέρας της ανακρίσεως, ο άρχων ως ηγεμών εισήγαγε την υπόθεση στο δικαστήριο ('εισάγειν εἰς τὸ δικαστήριον')⁴⁸. Σε περίπτωση που κάποιος από τα διάδικα μέρη ασθενούσε ή εξαναγκαζόταν σε απουσία εκτός Αθηνών, περιστατικά που βεβαίωνε με όρκο, μπορούσε να αιτηθεί αναβολή, χωρίς συμφωνία με το άλλο διάδικο μέρος, το οποίο αν διαφωνούσε έπρεπε, επίσης με όρκο, να βεβαιώσει τα αντίθετα.

Αναβολή της εκδίκασης μπορούσε να αιτηθεί ο εναγόμενος, προκειμένου να μην ερημοδικασθεί, αυτοπροσώπως ή δι' αντιπροσώπου του. Το αίτημα για αναβολή λόγω ασθένειας ή αναπόφευκτης απουσίας εκτός Αθηνών μπορούσε να υποβάλει κάποιος διάδικος βεβαιώνοντας τα περιστατικά αυτά με όρκο ('ὕπωμοσία')⁴⁹. Ο αντίδικος μπορούσε με τη σειρά του να βεβαιώσει επίσης με όρκο ('ἀνθυπομωσία'⁵⁰) ότι δεν υπάρχει κώλυμα για το διάδικο

ἀποδέχεσθε λεγόντων τὰς σφετέρας αὐτῶν ἀρετὰς καὶ τὰς τῶν προγόνων εὐεργεσίας, εἰκὸς ὑμᾶς καὶ τῶν κατηγορῶν ἀκροᾶσθαι...». Ισαῖος (6) περί του Φιλοκλήμονος κλήρου, 62: «...καὶ πρὸς ταύτην αὐτὸν κελεύετε τὴν ἀπολογίαὶν ποιείσθαι, ὡσπερ καὶ ἡμεῖς κατηγορήσαμεν...».

47. Αντιφών (5). Περί του Ηρώδου φόνου: «...Ἴσον ἦν μοι καὶ προσκληθέντι μὴ ἔλθειν, ἀλλ' ἐρήμην ὀφελεῖν τὴν δίκην...».

48. Τον 5^ο αἰώνα, ὅταν οἱ ἐνορκοὶ ορίζονταν γιὰ συγκεκριμένο δικαστήριο κάθε χρόνο ὑπὸ τὴ διεύθυνση συγκεκριμένου ἀρχοντος, ὁ ἀρχων ἀποφάσιζε ποια ἡμέρα θὰ διεξαγόταν ἡ δίκη. Ἀργότερα, οἱ δικάσιμοι ορίζονταν ἀπὸ τοὺς θεσμοθέτες: A. R. W. Harrison, ὁ.π., σελ. 154.

49. Ἀρποκρατίων, ad ὑπομωσία: «τὸ ὑπερτίθεσθαι δίκην προφάσει χρώμενον ἀποδημία ἢ νόσῳ ἢ τινὶ τῶν παραπλησίων μεθ' ὄρκου οὕτως ἐλέγετο, καὶ τὸ ποιεῖν τοῦτο ὑπόμνωσθαι, ὡς ἔκ τε ἄλλων δῆλον καὶ ἐκ τοῦ Δημοσθένους κατ' Ὀλυμπιοδώρου». Ἵπερτίθεσθαι' κατὰ τὸ Liddel/Scott σημαίνει (μία ἀπὸ τὶς σημασίες του), ἀναβάλλω, ἐπιβαδρύνω, ἀργοπορῶ. Berneker, ad παλινδικία, σε: RE, ὁ.π. A. R. W. Harrison, ὁ.π., σελ. 155. Κατὰ τοὺς Bonner & Smith, ὁ.π., σελ. 164, ὁ ὅρος καὶ ἡ διαδικασία τῆς ὑπομωσίας ὑπὸ τὴν ἐννοία αὐτὴ συνδέονται με τὴν ἐνστάση τῆς παραγραφῆς. Ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες προκύπτει ὅτι πρόβλεψη γιὰ ἀναβολὴ τῆς εκδίκασης π.χ. λόγω ἀπουσίας στο στρατεύμα ὑπῆρχε καὶ σε ἄλλες πόλεις, π.χ. στὴ συνθήκη γιὰ ρύθμιση διαφορῶν μεταξὺ Δελφῶν-Πελλάνας: Bernard Haussoullier, *Traité entre Delphes et Pellana. Étude de droit grec*, Paris 1917, σελ. 46-48 καὶ 96 ἐπ.

50. Δημοσθένης (48) κατὰ Ὀλυμπιοδώρου βλάβης, 25: «ἐπειδὴ δὲ ἐκάλει ὁ ἄρχων εἰς τὸ δικαστήριον ἅπαντας τοὺς ἀμφισβητοῦντας κατὰ τὸν νόμον, ὑπωμοσάμεθα ἡμεῖς τοῦτον Ὀλυμπιόδωρον δημοσία ἀπειναί στρατευόμενον, ὑπομοθέντος δὲ τούτου ἀνθυπομώσαντο οἱ ἀντίδικοι, καὶ διαβάλλοντες Ὀλυμπιόδωρον τοῦτον, ὕστεροι ἡμῶν λέγοντες, ἔπεισαν τοὺς δικαστὰς ψηφίσασθαι τῆς δίκης ἔνεκα ἀπειναί τοῦτον καὶ οὐ δημοσία». Δημοσθένης (58), ἐνδείξις κατὰ Θεοκρίνου, 43: «...μὲν Δημοσθένην τὶς ὑπωμώσατο καλουμένης τῆς γραφῆς ὡς

και επομένως δεν έπρεπε να του δοθεί η αιτηθείσα αναβολή. Ο εναγόμενος μπορούσε να επικαλεσθεί λόγους που εμπόδιζαν την προσέλευσή του στο δικαστήριο κατά την ορισμένη δικάσιμο⁵¹. Το δικαστήριο ήταν υποχρεωμένο να ακούσει τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών, και στη συνέχεια να αποφασίσει είτε να δώσει την αναβολή, είτε να εκδώσει απόφαση προς όφελος του παρόντος διαδίκου⁵². Για τη βασιμότητα του λόγου αποφαινόταν το δικαστήριο⁵³ και ανέβαλε ή όχι την ορισμένη δικάσιμο. Δεν είναι εξακριβωμένο πώς εισαγόταν εκ νέου η υπόθεση στο δικαστήριο ύστερα από την αναβολή. Το πιθανότερο είναι, κατά τον Harrison⁵⁴, ότι αυτό γινόταν με πρωτοβουλία του διαδίκου που διαφώνησε ως προς τη χορήγηση της αναβολής, ο οποίος έπρεπε να αιτηθεί τον ορισμό άλλης δικασίμου.

Σε περίπτωση που ο εναγόμενος / διωκόμενος δικαζόταν ερήμην, μπορούσε μέσα σε προθεσμία δύο μηνών από την έκδοση της απόφασης να αιτηθεί την εκ νέου εκδίκαση της υπόθεσής του ('τήν ἔρημον δίκην ἀντιλαχεῖν'), εφόσον η ερημοδικία του οφειλόταν στους εξής λόγους⁵⁵:

νοσοῦντα, τὸν περιμόντα καὶ λοιδορούμενον Αἰσχίνῃ: τοῦτον δ' οὗτος τὸν ἐχθρὸν εἶασεν, καὶ οὔτε τότε ἀνθυπωμόσατο οὔθ' ὕστερον ἐπήγγελλεν, ἄρ' οὐ περιφανῶς οὔτοι φενακίζουσιν ὑμᾶς τοὺς προσέχοντας τούτοις ὡς ἐχθροῖς; λέγε τὰς μαρτυρίας. 'Μαρτυρίαί'».

51. Υπάρχει σχετική μαρτυρία, σε ό.τι αφορά τη διαιτησία: Πολυδεύκης Η', 60: ὅπότε τις παρὰ διαιτηταῖς παραγραφάμενος, καὶ ὑπομοσάμενος νόσον ἢ ἀποδημίαν, εἰς τὴν κυρίαν μὴ ἀπαντήσας ἐρήμην ὄφλη, ἐξῆν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν τὴ μὴ οὔσαν ἀντιλαχεῖν, καὶ ἡ ἐρήμη ἐλύετο, ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐλθεῖν ἐπὶ διαιτητήν...». Χαρακτηριστικός είναι ο όρος 'Σκυρία δίκη' που περιγράφει την αναβληθείσα διαδικασία: Πολυδεύκης, Η', 81: «...Σκυρίαν δὲ δίκην ὀνομάζουσιν οἱ κωμωδοδιδάσκαλοι τὴν τραχειαν, οἱ γὰρ φυγοδικοῦντες ἐσκήπτοντο εἰς Σκῦρον ἢ Λῆμνον ἀποδημεῖν». Σούδα ad Σκυρίαν δίκην: «οἱ σκηπτόμενοι ἐν ταῖς δίκαις ἔφασκον εἰς Σκῦρον ἀποδημεῖν. Σκύρος γὰρ νῆσός ἐστι».

52. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 155 & υποσ. 2.

53. J.H. Lipsius, σελ. 902, Berneker, ad πρόσκλησις, σε: RE ό.π., στ. 852, MacDowell D.M., ό.π., σελ. 248.

54. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 155 και υποσ. 3 & σελ. 197.

55. Πολυδεύκης, Η', 61: «ἀντιλαχεῖν δὲ δίκην ἐξῆν, ὅπότε τις μὴ παρῶν ἐν δικαστηρίῳ κατακηρυχθεὶς καὶ μὴ ὑπακούων ἐρήμην ὄφλοι. Ἀντιλαχεῖν δὲ δύο ἐντὸς μηνῶν ὑπῆρχεν. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο σχοίη, τὸ ἐγγεγραμμένον ὄφλε καὶ ἄτιμος ἦν.» Τουλάχιστον, σε ό.τι αφορά την προσβολή των κλητήρων με γραφή ψευδοκλητείας, αυτή εισάγεται ενώπιον των θεσμοθετών: Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 59, 3: «εἰσὶ δὲ καὶ γραφαὶ πρὸς αὐτοὺς (ενν. θεσμοθέτας) ὧν παράστασις τίθεται, ξενίας καὶ δωροξενίας, ἂν τις δῶρα δοὺς ἀποφυγῇ τὴν ξενίαν, καὶ συκοφαντίας καὶ δῶρων καὶ ψευδεγγραφῆς καὶ ψευδοκλητείας καὶ βουλευσεως καὶ ἀγραφίου καὶ μοιχείας». A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 197 & υποσ. 4. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 201 επ. Η διαιτητική ερήμην εκδοθείσα απόφαση μπορούσε να προσβληθεί εντός δέκα ημερών: Πολυδεύκης Η', 60: «ὅπότε τις παρὰ διαιτηταῖς παραγραφάμενος, καὶ ὑπομοσάμενος νόσον ἢ ἀποδημίαν, εἰς τὴν κυρίαν μὴ ἀπαντήσας ἐρήμην ὄφλη, ἐξῆν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν τὴ μὴ οὔσαν ἀντιλαχεῖν, καὶ ἡ ἐρήμη ἐλύετο, ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐλθεῖν ἐπὶ διαιτητήν. Εἰ δὲ μὴ ἔλοι τὴν μὴ οὔσαν, ὁμόσας μὴ ἔκων ἐκλιπεῖν τὴν δίκαιαν, κύρια τὰ διαιτηθέντα ἐγίνετο».

α) Δεν είχε γίνει δεκτό το αίτημά του για αναβολή, παρόλο που συνέτρεχε λόγος αναβολής (π.χ. σοβαρή ασθένεια) ή εάν είχε γίνει δεκτό το αίτημα και δόθηκε αναβολή κατά την ακροαματική διαδικασία, δεν τηρήθηκε τελικά ο χρόνος αναβολής που δόθηκε από το δικαστήριο. Ας σημειωθεί πάντως ότι η διεξαγωγή της δίκης ερήμην⁵⁶ του εναγομένου γινόταν, ακόμη και αν ο εναγόμενος δεν έφερε ευθύνη για τη μη εμφάνισή του. Για παράδειγμα, στο λόγο του Δημοσθένη (33), προς Απατούριον παραγραφή⁵⁷, γίνεται λόγος για σεισμό που εμπόδισε τον εναγόμενο να παρουσιασθεί ενώπιον του δικαστηρίου⁵⁸.

β) Άλλος λόγος ερημοδικίας ήταν, όταν δεν είχε προηγηθεί της δίκης νόμιμη κλήτευση του ερημοδικασθέντος. Το βάρος απόδειξης για τη μη κλήτευση έφερε ο ερημοδικασθείς. Η σχετική απόδειξη, κατά τον Harrison, που συντάσσεται με την άποψη του Berneker⁵⁹, μπορούσε να γίνει στο πλαίσιο νέου δικαστικού αγώνα ύστερα από έγερση γραφής ψευδοκλητείας κατά των κλητήρων που πιστοποίησαν τη νόμιμη κλήτευση στην πρώτη δίκη. Αντικείμενο της κρίσης των δικαστών στη γραφή ψευδοκλητείας ήταν η ψευδής ή μη βεβαίωση του γεγονότος της κλήτευσης από τους κλητήρες⁶⁰. Η γραφή ψευδοκλητείας ομοιάζει με τη δίκη ψευδομαρτυριών, αφού και στην περίπτωση της ψευδοκλητείας η δικανική κρίση βασίζεται σε μία ψευδή μαρτυρική κατάθεση. Η διαφορά έγκειται στο ότι στην ειδικότερη περίπτωση της ψευδοκλητείας, ο εναγόμενος καταδικάζεται ερήμην χωρίς να κριθεί, 'άκριτος'⁶¹. Η ανάγκη, η ψευδοκλητεία να διώκεται με γραφή και όχι με δίκη, όπως η ψευδομαρτυρία, έγκειται προφανώς στο ότι η ψευδής βεβαίωση της κλητεύσεως δίδεται ενώπιον της αρχής. Διακυβεύεται, επομένως, δημόσιο συμφέρον που συνδέεται με την υποχρέωση τήρησης των νόμων και συμμόρφωσης προς τις αρχές⁶².

Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει βεβαιότητα ως προς την επενέργεια της

56. Lex. Seg. 245.15: «Ἐρήμην: δίκη ἐστίν, ὅταν μὴ παρόντων ἀμφοτέρων τῶν προσόντων ὁ δικαστὴς τὴν ψῆφον ἐπενέγκῃ κατὰ τοῦ ἀπόντος».

57. Δημοσθένης (33), προς Απατούριον παραγραφή, 20: «μετὰ ταῦτα τοίνυν τῷ Παρμένοντι συνέβη συμφορὰ δεινὴ, ὧ ἄνδρες δικασταί, οἰκοῦντος γὰρ αὐτοῦ ἐν Ὀφρυνείῳ διὰ τὴν οἴκοθεν φυγὴν, ὅτε ὁ σεισμὸς ἐγένετο ὁ περὶ Χερρόνησον, συμπεσοῦσης αὐτῷ τῆς οἰκίας ἀπώλοντο ἡ γυνὴ καὶ οἱ παῖδες, καὶ ὁ μὲν πυθόμενος τὴν συμφορὰν ὤχετο ἐνθένδε ἀποπλέων· ὁ δὲ Ἀριστοκλῆς, διαμαρτυραμένου τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον μαρτύρων μὴ ἀποφαίνεσθαι καθ' αὐτοῦ ἄνευ τῶν συνδικαιτητῶν, ἀποδημήσαντος τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν συμφορὰν ἐρήμην κατ' αὐτοῦ ἀπεφῆνατο τὴν δίκαιαν».

58. Ἐλλείπει ἀλλων μαρτυριῶν, τα συμπεράσματα συνάγονται ἀπὸ τα σχετικῶς ισχύοντα στη δικοδικία.

59. A. R. W. Harrison, ὁ.π., σελ. 198, Berneker, RE, ad πρόσκλησις, 851.

60. Eduard Platner, Der Process und die Klagen bei den Attikern, Erster Teil, Process, Darmstadt 1824, σελ. 397.

61. Ed. Platner, ὁ.π., σελ. 417.

62. Ed. Platner, ὁ.π., σελ. 417.

δικαστικής απόφασης επί της γραφής ψευδοκλητείας στην αρχική απόφαση που εκδόθηκε ερήμην του ενός διαδίκου (με βάση τη μαρτυρία ψευδοκλητήρων). Με άλλα λόγια, δεν είναι εξακριβωμένο κατά πόσο η αρχική απόφαση ακυρωνόταν αυτοδικαίως ή μόνον ύστερα από έγερση ειδικού ενδίκου βοηθήματος εντός δίμηνης προθεσμίας από την έκδοση της απόφασης⁶³. Κατά τον Lipsius, η ακυρότητα αυτή επερχόταν αυτοδικαίως, εφόσον ο ερημοδικασθείς πετύχαινε να καταδείξει ότι η κλήτευσή του στην αρχική δίκη βεβαιώθηκε ψευδώς⁶⁴. Εάν όμως κάποιος από τους διαδίκους επιθυμούσε την εκ νέου εκδίκαση της υπόθεσης, αυτό ήταν δυνατό, όπως υποστηρίζει και ο Berneker⁶⁵ μόνο μέσω της έγερσης ενδίκου βοηθήματος ('τὴν ἔρημον δίκην ἀντιλαχεῖν') εντός πάντα δύο μηνών από την έκδοση της αρχικής απόφασης. Η άποψη του Lipsius διεκδικεί πάντως αποδοχή, μόνο σε περιπτώσεις, στις οποίες η αρχική απόφαση δεν είχε ακόμη εκτελεσθεί. Εάν είχε προλάβει να γίνει εκτέλεση κατά του ερημοδικασθέντος, αυτός θα μπορούσε να ζητήσει πλέον μόνο αποκατάσταση της ζημίας που υπέστη.

Κατά τον Πολυδεύκη Η', 61, επιτρεπόταν σε κάποιον που ερημοδικάσθηκε, εντός δύο μηνών (από την έκδοση της απόφασης) να 'προσβάλλει' την ερημοδικία. Σκοπός της δυνατότητας αυτής που παρεχόταν στον ερημοδικασθέντα, ήταν η αναίρεση της σε βάρος του απόφασης και η ανάπτυξη των ισχυρισμών και επιχειρημάτων που δεν του επέτρεψε η απόφαση αυτή. Εάν ο ερημοδικασθείς δεν αξιοποιούσε τη δυνατότητα αυτή ή αν αποτύχαινε, τότε υποχρεωνόταν να καταβάλει την παροχή, στην οποία καταδικάσθηκε («τὸ ἐγγεγραμμένον») και (ή;) κηρυσσόταν άτιμος (προφανώς, όταν επρόκειτο για 'δημοσίου δικαίου' ένδικο βοήθημα για αδίκημα που επέσυρε ποινή ατιμίας)⁶⁶.

Κατά του αντιδίκου που υπέδειξε ψευδομάρτυρα για να επιβεβαιώσει τη δήθεν κλήτευσή του, ο ερημοδικασθείς είχε τη δυνατότητα να ασκήσει, όπως είδαμε δίκη κακοτεχνιών. Η δίκη κακοτεχνιών δεν επέφερε ακυρότητα της αρχικής απόφασης, διότι αντικείμενό της ήταν μόνο η επιδίκαση χρηματικής αποζημίωσης (ή η επιβολή χρηματικού προστίμου)⁶⁷.

Η ισηγορία, η εξασφάλιση, με άλλα λόγια, ίσης ευκαιρίας στους εμπλεκόμενους σε μια διαβούλευση, να εκφράσουν τη θέση τους, αποτελεί συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας⁶⁸. Όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, η δη-

63. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 198.

64. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 962.

65. Berneker, ad ψευδοκλητείας γραφή, σε: RE ό.π.

66. Πολυδεύκης Η, 61 βλ. υποσ. 55. Ed. Platner, ό.π., σελ. 398. Μ. Σ. Γιούνη, ό.π., σελ. 95 επ.

67. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 956.

68. Βλ. Δημοσθένης (24), κατά Τιμοκράτους, 99: «...εἰπέ, Τιμόκρατες: οὐ σὺνίμεν καὶ βουλευσόμεθ' ἂν τι δέη; εἴτ' ἔτι δημοκρατησόμεθα;...»

μοκρατία, παρόλα τα μειονεκτήματά της, δεν καταδικάζει ανθρώπους σε θάνατο χωρίς προηγουμένως να δικασθούν (σε αντίθεση, εννοείται, προς το καθεστώς των Τριάκοντα, και γενικότερα προς τυραννικά και ολιγαρχικά καθεστώτα)⁶⁹. Κατά την επισήμανση του Jones, ο όρος 'ισηγορία' χρησιμοποιείται από τον Ηρόδοτο ως συνώνυμος του όρου 'δημοκρατία', υπό την έννοια της ισότητας ενώπιον του νόμου, αλλά και μέσω του νόμου⁷⁰. Η τήρηση των νόμων αποτελεί το πλαίσιο που διασφαλίζει την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων των πολιτών, τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ορίζεται, μεταξύ άλλων, και ότι η απονομή της δικαιοσύνης δεν μπορεί να γίνεται ερήμην εκείνων, στους οποίους αφορά⁷¹.

Στην αττική δίκη, οι διάδικοι είχαν ίσο δικαίωμα να λάβουν το λόγο και να υποστηρίξουν τις θέσεις τους. Ο χρόνος κάθε ομιλητή ήταν αυστηρώς ορισμένος και ίσος για τον καθένα. Ο δικαστής που είχε οριστεί υπεύθυνος για την κλεψύδρα υπολόγιζε πάντα την ίδια ποσότητα νερού και για τους δύο διαδίκους. Δεν επιτρεπόταν στον αντίδικο ή σε οποιονδήποτε άλλον να διακόψει τον ομιλητή⁷². Μπορούσε πάντως ο ένας διάδικος να θέσει ερωτήματα στον άλλον που έπρεπε να απαντηθούν κατά τη διάρκεια του δικού του χρόνου ομιλίας⁷³.

Στις ιδιωτικές υποθέσεις, κάθε διάδικος μπορούσε να πάρει το λόγο δυο φορές, χρονικά ισομερώς κατανεμημένες. Στις δημόσιες υποθέσεις μόνο μία φορά. Στις 'φονικές δίκες' οι διάδικοι είχαν δικαίωμα δευτερολογίας⁷⁴. Ο δικαστής που είχε οριστεί υπεύθυνος για την κλεψύδρα ('ὁ ἐφ' ὕδωρ')

69. Ισοκράτης (7) Αρεοπαγιτικός, 67: «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τὴν πραότητα δικαίως ἂν τις ἐπαινέσειε τὴν ἐκείνων μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ δήμου, οἱ μὲν γὰρ ψηφίσματι παραλαβόντες τὴν πόλιν πεντακοσίους μὲν καὶ χιλίους τῶν πολιτῶν ἀκρίτους ἀπέκτειναν, εἰς δὲ τὸν Πειραιᾶ φυγεῖν πλείους ἢ πεντακισχιλίους ἠνάγκασαν:...». Λυσίας (12) κατά Ερατοσθένους, 82: «καὶ οὗτοι μὲν τοὺς οὐδὲν ἀδικοῦντας ἀκρίτους ἀπέκτειναν, ὁμῆς δὲ τοὺς ἀπολέσαντας τὴν πόλιν κατὰ τὸν νόμον ἀξιούτε κρίνειν, παρ' ὧν οὐδ' ἂν παρανόμως βουλόμενοι δίκην λαμβάνειν ἀξίαν τῶν ἀδικημάτων ὧν τὴν πόλιν ἠδίκηκασι λάβοιτε, τί γὰρ ἂν παθόντες δίκην τὴν ἀξίαν εἶσαν τῶν ἔργων δεδωκότες;»

70. Ηροδότου Ιστορίαι, 5, 78, 1: «Ἀθηναῖοι μὲν νῦν ἠϋξήντο, δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἔν μοῦνον ἀλλὰ πανταχῆ ἢ ἰσηγορίῃ ὡς ἔστι χρῆμα σπουδαῖον...». J. Walter Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks. An introduction*, Oxford 1956, σελ. 86 επ.: «...the equality in and through the law...».

71. Για τη διατύπωση: Κ. Δ. Κεραμεύς, *Αστικό Δικονομικό Δίκαιο*, Γενικό Μέρος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 190.

72. A.R.W. Harrison, *ό.π.*, σελ. 162.

73. Δημοσθένης (46) Κατά Στεφάνου β, 10: «ἵνα δὲ εἰδῆτε ἀκριβῶς, αὐτὸν τὸν νόμον μοι ἀνάγνωθι. "Νόμος: τοῖν ἀντιδίκωιν ἐπάναγκες εἶναι ἀποκρίνασθαι ἀλλήλοις τὸ ἐρωτώμενον, μαρτυρεῖν δὲ μή...». Πλάτωνος Απολογία 25 d: «ἔστιν οὖν ὅστις βούλεται ὑπὸ τῶν συνόντων βλάπτεσθαι μᾶλλον ἢ ὠφελείσθαι; ἀποκρίνου, ὦ ἀγαθέ: καὶ γὰρ ὁ νόμος κελεύει ἀποκρίνεσθαι...». A. R. W. Harrison, *ό.π.*, σελ. 138, υποσ. 3 & 4.

74. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, *ό.π.*, σελ. 182.

έκλεινε τη ροή του νερού σταματώντας το χρόνο κάθε φορά που ο γραμματέας διάβαζε έναν νόμο, μια μαρτυρία ή κάτι άλλο⁷⁵. Και στη διαδικασία της τιμήςσεως ο χρόνος των διαδίκων για την πρόταση της ποινής ήταν ισομερώς κατανεμημένος⁷⁶.

Τον 5^ο αιώνα εκδόθηκε ψήφισμα το επονομαζόμενο του Κανωννού, βάσει του οποίου, όποιος τελούσε αδίκημα που στρεφόταν κατά του δήμου, δικαζόταν ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου και σε περίπτωση καταδίκης του, του επιβαλόταν η θανατική ποινή και η δήμευση της περιουσίας του⁷⁷. Ωστόσο, και κατά τη διαδικασία αυτή φαίνεται ότι υπήρχε πρόβλεψη για την ακρόαση των διωκομένων:

75. Λυσίας (23), κατά Παγκλέωνος, 4: «...καί μοι επίλαβε τὸ ὕδωρ...». Όπως σημειώνει η Σοφία Αδάμ –Μαγνήσαλη, *ό.π.*, σελ. 182 υποσ. 500, είναι εμφανής η αγωνία του ενάγοντος να μην περάσει ο χρόνος του, αφού πέντε φορές επανελάμβανε την ανωτέρω φράση ('σταμάτησε μου τη ροή του νερού').

76. Αριστοτ. Αθηναίων Πολιτεία 69.2: «ἔπειτα πάλιν τιμῶσι, ἂν δέη τιμῆσαι, τὸν αὐτὸν τρόπον ψηφίζομενοι... Ἡ δὲ τίμησις ἐστὶν πρὸς ἡμίχουν ὕδατος ἑκατέρω». Το ίδιο προβλεπόταν και σε άλλες πόλεις, όπως προκύπτει από επιγραφικές μαρτυρίες, π.χ. συνθήκη Δελφών - Πελλάνας: B. Haussoullier, *ό.π.*, σελ. 65 επ.

77. Ξενοφών, Ελληνικά, 1, 7, 20: «ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Κανωννοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῆ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῆ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι». Το ψήφισμα του Κανωννού βρισκόταν σε ισχύ την εποχή της δίκης των στρατηγών στη ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π.Χ.) που δικάσθηκαν επειδή, ενώ νίκησαν, δεν ανέσυραν τις σορούς των πολεμιστῶν τους και τα βυθισμένα πλοία από τη θάλασσα. Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, ο Εὐρυπτόλεμος αιτήθηκε την εφαρμογή του ψηφίσματος, όπως μας μαρτυρεί ο Ξενοφών, προτείνοντας όμως εναλλακτικά και την εφαρμογή ενός άλλου νόμου, βάσει του οποίου οι στρατηγοί έπρεπε να δικαστούν από δικαστήριο και όχι ενώπιον της Εκκλησίας του δήμου. Το γεγονός ότι οι στρατηγοί καταδικάσθηκαν τελικά σε θάνατο χωρίς να τηρηθούν οι διατάξεις του ψηφίσματος που απαιτούσαν ξεχωριστή ψήφο της Εκκλησίας για καθέναν από τους κατηγορουμένους που αντιμετώπιζαν κοινή κατηγορία, εγγράφηκε με μελανά γράμματα στη συλλογική μνήμη των Αθηναίων: J.W. Jones, *ό.π.*, σελ. 89. Ξενοφών, Ελληνικά, 1, 7, 22 «τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε, κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῶ ἢ τὰ ἱερά κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῆ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι» & 23: «τούτων ὁποτέρω βούλεσθε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῷ νόμῳ κρινέσθων οἱ ἄνδρες κατὰ ἕνα ἕκαστον διηρημένων τῆς ἡμέρας τριῶν μερῶν, ἑνὸς μὲν ἐν ᾧ συλλέγεσθαι ὑμᾶς δεῖ καὶ διαψηφίζεσθαι ἐάν τε ἀδικεῖν δοκῶσιν ἐάν τε μή, ἑτέρου δ' ἐν ᾧ κατηγορῆσαι, ἑτέρου δ' ἐν ᾧ ἀπολογῆσασθαι» & 34: «ταῦτ' εἰπὼν Εὐρυπτόλεμος ἔγραψε γνώμην κατὰ τὸ Κανωννοῦ ψήφισμα κρινέσθαι τοὺς ἄνδρας δίχα ἕκαστον: ἡ δὲ τῆς βουλῆς ἦν μιᾶ ψήφῳ ἅπαντας κρίνειν, τούτων δὲ διαχειροτονομένων τὸ μὲν πρῶτον ἔκριναν τὴν Εὐρυπτολέμου: ὑπομοσαμένου δὲ Μενεκλέους καὶ πάλιν διαχειροτονίας γενομένης ἔκριναν τὴν τῆς βουλῆς, καὶ μετὰ ταῦτα κατεψηφίσαντο τῶν ναυμαχησάντων στρατηγῶν ὀκτώ ὄντων: ἀπέθανον δὲ οἱ παρόντες ἕξ», & 35 καὶ οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, ...».

Σε ένα σχόλιο του Κρατερού στις Εκκλησιάζουσες του Αριστοφάνη σχετικό με το ψήφισμα του Κανωννού⁷⁸ αναφέρονται τα εξής: «<οὗτος γὰρ> ψήφισμα γεγράφει κατεχόμενον ἑκατέρωθεν ἀπολογεῖσθαι τὸν κατ' εἰσαγγελίαν κρινόμενον⁷⁹». Και παρακάτω: «Κρατερός δὲ [φησι] καὶ πρὸς κλειψύδραν [ἀπολογεῖσθαι τὸν καθ' εἰσαγγελίαν κρινόμενον] κελεῦσαι».

Η σύνδεση «ἀπολογεῖσθαι πρὸς κλειψύδραν» βρίσκει ποικίλες αναλογίες στο Δημοσθένη⁸⁰. Προκύπτει δηλαδή, ὅτι και κατά την ειδική δικαιοδοτική διαδικασία της εισαγγελίας ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου, αποτελούσε προϋπόθεση η χρήση της κλειψύδρας, ὅπως και κατά την τακτική διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου⁸¹, προκειμένου να εξασφαλίζεται ἴσος χρόνος ομιλίας στους διαδίκους.

Ας σημειωθεί ὅμως ὅτι γενικότερα σε περιπτώσεις (ἀπόπειρας) κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος (π.χ. το 410 π.Χ. μετά την πτώση του καθεστώτος των 400), θεσμοθετούνται ἐξαιρέσεις ἀπὸ τις συνήθεις διαδικασίες που καθιστούν ἀνυπεράσπιστους τους δράστες στερώντας τους το δικαίωμα προσφυγῆς στο δικαστήριο για οποιαδήποτε κακομεταχείριση και ἀν υποστούν στο πρόσωπο ἢ στην περιουσία τους. Η ἀνατροπή του πολιτεύματος ἀποτελεῖ το υπέρτατο ἔγκλημα⁸².

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ὅτι σε κάθε πτυχή της αττικής δίκης λαμβάνεται μέριμνα να τηρούνται οι ἰσορροπίες σε ὅ,τι ἀφορᾷ τη δικονομική μεταχείριση των διαδίκων, τη δυνατότητά τους να ἀκουσθῶν. Ὅταν ὁ ἕνας ἐρωτάται, ἐρωτάται και ὁ ἄλλος, ὅταν στον ἕναν δίδεται ἡ δυνατότητα

78. Sch. ad Arist. Eccl. 1089 (κατὰ τὸ Κανωννοῦ ψήφισμα), σε: Scholia in Aristophanis Thesmophoriazusas et Ecclesiazusas (Pars III, Fasciculus 2/3), edidit R. F. Regtuit, Groningen 2007, σελ. 117.

79. Βλ. τη διόρθωση σε Σούδα ad εἰσαγγελία, ὅπου τη λέξη ἀποκρινόμενον τη διόρθώνει σε κρινόμενον.

80. Δημοσθένης (19) Περί της παραπρεσβείας, 120: «πρὸς διαμεμετρημένην τὴν ἡμέραν αἶρεῖς διώκων...». (27) Κατὰ Ἀφόβου α, 12: «καὶ τὸ μὲν πλῆθος τῆς οὐσίας τοῦτ' ἦν τὸ καταλειφθέν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὅσα δ' αὐτῆς διακέκλεπται καὶ ὅσ' ἰδίᾳ ἕκαστος εἴληφεν καὶ ὅποσα κοινῇ πάντες ἀποστεροῦσιν, οὐκ ἐνδέχεται πρὸς ταῦτο ὑδωρ εἰπεῖν...». (29) Πρὸς Ἀφοβον, 9: «...ὃ γὰρ τότε ἐν μικρῷ μέρει τινὶ τοῦ παντός ὑδατος μετὰ τῶν ἄλλων κατηγορήσαμεν, νῦν πρὸς ἅπαν τὸ ὑδωρ αὐτὸ καθ' αὐτὸ διδάξειν ἐμέλλομεν...». (43) Πρὸς Μακάρτατον, 8: «καὶ ἐπειδὴ ἦγεν ὁ ἄρχων εἰς τὸ δικαστήριον καὶ ἔδει ἀγωνίζεσθαι, τά τε ἄλλα ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κατεσκευασμένα εἰς τὸν ἀγῶνα, καὶ τὸ ὑδωρ, πρὸς ὃ ἔδει ἀγωνίζεσθαι, τετραπλάσιον ἡμῶν ἔλαβον, ἐξ ἀνάγκης γὰρ ἦν, ὧ ἄνδρες δικασταί, τῷ ἄρχοντι ἀμφορέα ἑκάστῳ ἐγγέαι τῶν ἀμφισβητούντων, καὶ τρεῖς χοᾶς τῷ ὑστέρῳ λόγῳ». (53) Πρὸς Νικόστρατον, 17: «εἰσελθὼν εἰς τὸ δικαστήριον πρὸς ἡμέραν διαμεμετρημένην». Albert von Bamberg, Ueber einzige auf das attische Gerichtswesen bezuegliche Aristophanes – Stellen, σε: Hermes 13 (1878), σελ. 511. J.H. Lipsius, ὁ.π., σελ. 43, σημ. 132.

81. Albert von Bamberg, ὁ.π., σε: Hermes 13 (1878), σελ. 512.

82. Μ. Σ. Γιούνη, ὁ.π. σελ. 113 επ., 120.

να βεβαιώσει κάποιον ισχυρισμό του με όρκο, η ίδια παρέχεται και στον άλλον, όταν ο ένας έχει δικαίωμα να προβάλει ενστάσεις, ο άλλος έχει δικαίωμα να τις αντικρούσει κ.ο.κ. Το αττικό σύστημα απονομής δικαιοσύνης εξασφαλίζει στους διαδίκους ισότητα ευκαιριών, σε ό,τι αφορά τη χρήση των δικονομικών τους όπλων.

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως δε μένει απλώς σε επίπεδο αφηρημένου φιλοσοφικού αιτήματος, ως προς την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά αποτελεί κατευθυντήρια γραμμή που διαπνέει όλα τα στάδια της αττικής δίκης. Είναι επίσης απολύτως συνυφασμένη με το δημοκρατικό πολίτευμα.

Λέξεις-κλειδιά: ανάκρισις, άνθυπομωσία, άντιγραφή, άντιλαχεῖν (τὴν ἔρημον δίκην), ἀπολογία/ἀπολογεῖσθαι, Αργινουσών ναυμαχία, γνῶσις ἀπρόσκλητος, γραφή ψευδοκλητείας, διαμαρτυρία, δίκη – ἄγραπτος, ἀπρόσκλητος, ἔρημος, Σκυρία, ψευδομαρτυρίων–, ἔρημοδικία, ἰσηγορία, Κανωννοῦ ψήφισμα, κλεψύδρα, κλήσις, κλητῆρες, κλήτορες, λῆξις, ὁ ἐφ ὕδωρ, ὄρκος Ηλιαστικός, παραγραφή, πρόρρησις, πρόσκλησις, ὑπομωσία.

ZUSAMMENFASSUNG

K. K. PAPAKONSTANTINOY: *Das Prinzip des rechtlichen Gehoers im attischen Recht*

Das Prinzip 'μηδενί δίκην δικάσης πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης' fuehrt zu dem Dichter Phokylides aus Mytilene zurueck, der im 6 Jhdt. v. Chr. lebte. Es ist aber, aller Wahrscheinlichkeit nach, aelter und stammt aus dem Dichter Hesiodos, der im 7. Jhdt v.Chr. lebte. Dabei handelt es sich in erster Linie um einen Ratschlag, die Gewährung rechtlichen Gehoers ist aber auch als Pflicht der verlostten Richter Athens im Heliasteneid beinhaltet, wie es in der Rede von Demosthenes (24) gegen Timokrates ueberliefert worden ist. Das rechtliche Gehoer ist heutzutage immer noch gelaefufig als juristische Maxime mit universaler Bedeutung in der lateinischen Formulierung 'audiatur et altera pars'.

Die vorliegende Arbeit beantwortet die folgenden Fragen: In welchen Stadien des attischen Rechtsverfahrens war rechtliches Gehoer den Parteien zu gewaehren? Was geschah, wenn eine Partei nicht gehoert werden konnte? Wann wurde ein Versaeumnisurteil erlassen und auf welcher Weise konnte man nach dem attischen Prozessrecht ein solches Urteil anfechten?

Es wird festgestellt, dass rechtliches Gehoer den Parteien sowohl im regulaeren als auch im speziellen Verfahren gewaehrleistet werden musste. In jedem Stadium des Prozesses, wurde darauf Ruecksicht genommen, dass Gleichgewicht und Fairness in der Behandlung der Parteien eingehalten wurde: Wenn die eine Partei in tatsaechlicher und rechtlicher Hinsicht Stellung nahm, bekam auch die andere die Chance, Stellung zu nehmen; ebenfalls, wenn der einen Partei die Gelegenheit gewährt wurde, eine Behauptung mit Eid zu bestaetigen, wurde die gleiche Gelegenheit auch der anderen Partei gegeben; wenn die eine Partei Einwendungen erhob, hatte die andere das Recht, sie zu widerlegen.

Im attischen Recht stellt das rechtliche Gehoer nicht bloss ein philosophisches Postulat dar, sondern gilt als Prozessmaxime, die in allen Stadien des attischen Gerichtsverfahrens beruecksichtigt werden musste. Das Prinzip des rechtlichen Gehoers ist eng mit der demokratischen Verfassung verbunden.

Schlüsselwörter: Anfechtung des Versaeumnisurteils, Arginussenprozess, Befragung der Gegner, Einwendung, Fairness, Gehoer (rechtliches), Gleichheit (prozessrechtliche), Heliasteneid, Kanonnos (psephisma), Klage, Versaeumnisurteil, Verschiebung des Prozesses, Vorladung, Widerklage, Zeugnis (falsches), Zurueckweisung einer Klage.

